

6996 t/m 7003
STRICKER, B.H.
1994

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. OMRL 1967 XLVIII : 44-55. • Dans les prescriptions alimentaires et hygiéniques de Pythagore nous retrouvons des éléments de rites d'abstinence et d'ascèse orientaux. Cependant, le pythagorisme connaissait aussi des règles qui sortent du cadre oriental (à suivre).

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1968 XLIX : 18-39. • Prescriptions d'hygiène, de sobriété et d'abstinences diverses chez les Égyptiens, les Juifs et les Phéniciens (à suivre).

Stricker B. H. - De praehelleense ascese : § 6 : *(AGNEI/A. OMRL 1969 L : 8-16. • Suite de la revue des prescriptions d'hygiène dans le monde antique (cf. APh XXXIX 239 & XLI 692).

De religieus leven

[43-10890]

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. OMRL 1971 LII : 54-70. • Dans les religions égyptienne et judaïque ainsi que dans les rites de l'antiquité classique, l'abstinence alimentaire et sexuelle remplace, en tant qu'arrêt temporaire des fonctions vitales, le sacrifice ; elle est toujours en rapport avec l'idée de la mort. La suppositio (U(PALLAGH/)) et la permutatio sacrificii sont d'autres formes de la même pensée (à suivre).

~~het~~ onthouding

[44-09663]

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1974 LV : 129-197. • Le sacrifice et ses différentes formes, circoncision et sacerdoce (pour la partie précédente de l'article, cf. APh XLIV p. 712).

het offer

[49-11523]

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1976 LVII : 299-333. • Le symbolisme du soleil et les rites de purification dans les mondes égyptien, juif, hellénique et chrétien.

de liturgie

[49-11524]

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. Vervolg. OMRL 1980 LXI : 209-251. • Votum, nuncupatio et serment dans le monde gréco-romain et chez les peuples d'Orient (cf. APh XLIX N° 11523) & (cf. APh XLIX N° 11524).

[51-11160]

OMRL = oudheidkundige mededelingen van de Rijksuniversiteit Leiden

g GB 05053

Stricker, B.H. De praehelleense ascese. 1983
Supplement - deel LXIV p 1-40
Het Offer

id De bede

Suppl 1984 64 p 1-60

id De ascese

Suppl 1989 69 p 1-40

7003

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

deel LXVII, Supplement, 1987

De Bede

§45 De bede geldt het behoud der ziel of het behoud des lichaams. Zij heet in het eerste geval gebed en is tot God gericht, zij heet in het tweede geval smeekbede en is gericht hetzij tot God, hetzij tot de medemens. De beide gevallen worden afzonderlijk behandeld, het gebed alhier in §45, de smeekbede in §46.

De term voor het gebed luidt in het Egyptisch *šmš*³²⁹¹, in het Coptisch *ψαηλ*, woord van onzekere afkomst, in het Hebreeuws *תפלה*, in het Perzisch *namāc* of *njājšn*, in het Grieks *εὐχή*, in het Latijn *precatio* of *preces*. Het gebed werd luide met de mond³²⁹² of eventueel zwijgend in het hart³²⁹³ uitgesproken, waarbij de beide armen, *U*, ten hemel werden opgeheven³²⁹⁴. Om het te intensiveren adstrueerde men het met offer³²⁹⁵ of onthouding³²⁹⁶; en gaf daarmee te kennen, dat men zichzelf des doods schuldig gevoelde. Offer en onthouding verschillen in de aard der substitutie. Bij het offer legde een dierlijk substitutaat het leven af tot delging van de zonde van de gesubstitueerde. Door de onthouding benam de gesubstitueerde zichzelf het leven op symbolische wijze.

Deze onthouding wordt als „vasten” betiteld. Voor het vasten worden in de Coptische teksten twee termen gebezigd: *μογρ*³²⁹⁷, zelfstandig naamwoord, en *εωκ*³²⁹⁸, werkwoord. Zij worden als *εωκ*, „band”, en *εωκ*, „samentrekken”, reeds in de Egyptische teksten voor, maar hebben daarin naar opgave van het Woordenboek de latere betekenis nog niet aangenomen. De Joden noemen het vasten *צום*, de Perzen *rōčak*, de Grieken *νηστία*, de Romeinen *iētiunum*.

Het vasten was offer³³⁰¹, maar ontbeerde de metaphysische staat van het tempeloffer. Het stond buiten de officiële liturgie en was daad van vrije wil en private godsvrucht. Men vastte in

³²⁹¹ A. Erman en H. Grapow, *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*, Leipzig en Berlin, 1926-1953, deel IV, blz. 125, noot 17, 19.

³²⁹² Zie noot 851.

³²⁹³ I Sam., I 13.

³²⁹⁴ Joden: Exod., IX 29, 33; I Kon., VIII 22, 38, 54; Jezaj., I 15; Jerem., IV 31; Ps., XLIV 21, CXLIII 6; Job, XI 13; Ezr., IX 5; II Chron., VI 12, 13, 29; II Machab., III 20; III Machab., V 25; Siracid., XLVIII 20. Zie noot 851, 3357, 3601. Phoeniciërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., XXXII 6, 4.

³²⁹⁵ Zie noot 852-853.

³²⁹⁶ Zie noot 1749-1751. Intensivering: Talm. Jer., Beräk., p. 8a, 2-3; *ibid.*, Ta'an., p. 65c, 5.

³²⁹⁷ W. E. Crum, *A Coptic Dictionary*, Oxford., 1939, blz. 181b.

³²⁹⁸ Crum, *op. laud.*, blz. 326a.

³²⁹⁹ Erman-Grapow, *Wörterbuch*, deel II, blz. 105, noot 9-14.

³³⁰⁰ Erman-Grapow, *ibid.*, deel IV, blz. 25-26, noot 6-18, en 1-5.

³³⁰¹ Joden: Phil. Jud., De Migr. Abrah., 98. Indiërs: *Šatapathabrāhmaṇa*, XI 1, 8, 4. Zie noot 1749, 1751, 2573.

schuldbesef tot verzoening van de toorn Gods. Het vasten beantwoordt aan het offer in zijn diverse aspecten. Het vervangt, al naar gelang van het beoogde doel, het brand-, het dank-, of het zondoffer³³⁰².

Uit het offer voortgekomen, bleef het vasten met het offer verbonden. De Egyptenaren vastten voor het offer³³⁰³, de Grieken onthielden zich voor het offer van geslachtelijk verkeer³³⁰⁴, de Indiërs beschouwden het vasten als het hoofd van het offer³³⁰⁵. Door de Joden is dienaangaande in het Oude Testament niets op schrift gesteld³³⁰⁶. In de Misjna staat echter vermeld, dat de priesterlijke phyle, opgeroepen om de dienst in de tempel te Jeruzalem waar te nemen, aldaar bijgestaan werd door een delegatie van leken, de standmannen, die niet aan de liturgische handelingen deelnamen, maar zich opstelden voor de ingang van de altaarhof, baden en vastten³³⁰⁷.

Het vasten staat het uitvoerigst en het scherpst getekend in de Joodse letterkunde. De Joden vastten veel³³⁰⁸ en verkeerden in de mening, dat de overige volken de vastenpraktijk aan henzelf ontleend hadden³³⁰⁹.

Passages over het vasten — zonder dat deze term in haar gebed wordt — komen in de Egyptische teksten voor vanaf de twaalfde eeuw v. Chr. Mij bekend zijn de volgende: — De Zonnegod, Pre-Haracht, is beledigd: „Pre-Haracht was gegriefd door de woorden, die hem toegevoegd waren. Hij legde zich op zijn rug en zijn hart was van leed vervuld. ... De grote God bracht een gehele dag door, op zijn rug gelegen in zijn prieel, terwijl zijn hart van leed was vervuld”³³¹⁰. — Neneferkaptah is uitgegaan om een heilig geschrift aan een dode in het graf te ontnemen, keert terug en vindt zijn vrouw Ahoere vol bezorgdheid op hem wachten. Zij vertelt: „(Hij vond mij zittend) boven het meer te Coptos zonder te hebben gedronken, gegeten of enig werk te hebben verricht, als een (overledene), die in de rouwkapel is aangekomen”³³¹¹. — Pharao is tijdens de audiëntie door een vreemdeling getart. Zijn zoon, prins Setme, is daarbij aanwezig: „Pharao verhief zich (en verliet) de audiëntiezaal, zijn hart ten diepste gewond, en legde zich neder, zonder te drinken of te eten. Setme trok zich terug in zijn appartementen, zonder te weten waarheen hij ging. Hij wikkelde zich in zijn klederen, van zijn hoofd tot zijn voeten, en legde zich neder, zonder te weten waar hij was”³³¹². — Omtrent het midden van de achtste eeuw v. Chr. maakten zich de Koesjieten van de Thebaïs meester. De vorsten in de Delta wisten zich gedurende enige tijd aan de greep der indringers te onttrekken, maar moesten tenslotte als de Thebanen de wapenen strekken. De vorst van de stad Saïs, Tefnachte, betuigt in een brief aan Pi(anchi)³³¹³, koning der Koesjieten, berouw over zijn ongehoorzaamheid en biedt

³³⁰² Brandoffer: zie noot 3326; waartoe noot 1343. Dankoffer: zie noot 3552-3554, 4127; waartoe noot 854-858, 1409-1421. Zondoffer: zie noot 3465; waartoe noot 834-850, 1271-1276.

³³⁰³ Zie noot 1846, 3341.

³³⁰⁴ Zie noot 1854, 3487.

³³⁰⁵ Zie noot 1855.

³³⁰⁶ Zie echter noot 2081.

³³⁰⁷ Zie noot 1848-1853, 3402.

³³⁰⁸ Ev. Matth., IX 14; Ev. Luc., V 33; II Cor., VI 5, XI 27; Tacit., Hist., V 4.

³³⁰⁹ Flav. Jos., Contr. Apion., II 282.

³³¹⁰ Pap. I Chester Beatty, recto, III 10-IV 1. Zie noot 3368 (dag), 3529 (liggen).

³³¹¹ I Chaëmwese, III 39. Zie noot 3409 (werk), 3481 (spijs), 3486 (drank), 3530 (zitten).

³³¹² II Chaëmwese, III 6-8; zie noot 3527. Zie ook noot 3481 (spijs), 3486 (drank), 3529 (liggen), 3910 (tehuis).

³³¹³ Ik houd de traditionele naam aan. Vgl. echter J. Leclant, Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden, vanaf 1975, deel IV, kol. 1045-1052.

hem zijn onderwerping aan: „Ik heb niet in de taveerne gezeten en de harp is mij niet ter hand gesteld. Want ik eet brood van honger³³¹⁴ en drink water in dorst³³¹⁵ sedert die dag, waarop gij mijn naam hoordet³³¹⁶. Krankheid is in mijn beenderen, mijn hoofd is ontbloot, mijn klederen zijn gerafeld, tot tijd en wijle, dat de godin Neith³³¹⁷ met mij verzoend zal zijn³³¹⁸. Enige moeilijk vertaalbare zinnen volgen, en daarop: „Reinig Uw dienaar in zijn zonde³³¹⁹. Het vasten beoogt verzoening der godin Neith, richt zich formeel dus niet tot de Koesjietische koning, maar wordt hem als bewijs van rouwmoedige gezindheid medegedeeld.

De Griekse en de Romeinse letterkunde bieden het een en ander over het vasten in de sacrale liturgie, maar in het geheel niets over het vasten in de profane. Enige passages in Plutarchus' geschrift *Over het Bijgeloof* vullen deze lacune min of meer op, maar vermelden het vasten niet textueel. De bijgelovige, zegt Plutarchus, leeft in nimmer aflatende angst de goden door zijn gedragingen te hebben beledigd. Om hen te verzoenen „roept hij de hulp in van de in reinigingen ervaren oude vrouw, duikt onder in de zee en blijft verder de gehele dag op de grond zitten³³²⁰. „Hij besmeert zich met slijk, wentelt zich in het vuil, houdt rustdagen en werpt zich (ter aarde) op zijn gelaat³³²¹. „Hij zit buitenshuis, gekleed in een zak en omgord met vuile vodden. Menigmaal wentelt hij zich naakt in het slijk en belijdt enige zijner zonden of misslagen; namelijk, dat hij dit of dat eet of drinkt, of dat hij een weg bewandelt, die zijn geweten hem verbood³³²². „In het gunstigste geval, wanneer hij slechts zwakjes in de ban van het bijgeloof staat, zit hij tehuis en laat zich grondig bewieroken en insmeren. De oude vrouwen dragen al wat zij in haar bereik hebben aan, bevestigen het aan hem en hangen het aan hem op, als ware het aan een haak³³²³. Aldus „zijn de lachverwekkende daden en emoties van het bijgeloof: woorden en gebaren, gochelarijen en betoveringen, ommegangen en tromgeroffel, onreine reinigingen en onzuivere heileringen, barbaarse en met de zeden strijdige bestraffingen en (zelf)vernederingen bij de heiligdommen³³²⁴. Plutarchus' voorstelling van zaken is ietwat eenzijdig. Het bijgeloof moge terecht door hem gehekeld worden, vele der door hem beschreven reinigingen waren die der officiële liturgie.

Het vasten — om tot de Joden terug te keren — was door God ingesteld³³²⁵. Het was aangeboden offer en zoende de in onwetendheid begane zonde³³²⁶. Door te vasten oefende de

³³¹⁴ Vgl. I Kon., XXII 27; II Chron., XVIII 26: brood der bedruktheid; Jezaj., XXX 20: brood der benauwdheid; Ps., CXXVII 2: brood der smarten; Phil. Jud., De Congress., 161: ἄτρος κακώσεως, als term voor ongezuurd brood. As als brood: zie noot 3918. Vgl. Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler); noot 3484, 3755.

³³¹⁵ Vgl. I Kon., XXII 27; II Chron., XVIII 26: water der bedruktheid; Jezaj., XXX 20: wateren der verdrukking. Zie noot 3486, 3755, 3884.

³³¹⁶ Als naam van opstandeling.

³³¹⁷ Godin der stad Saïs.

³³¹⁸ Pianchi-stèle, 134-136. Zie noot 3491 (kleed), 3508 (berouw), 3766 (harp), 3896 (hoofd).

³³¹⁹ Pianchi-stèle, 137.

³³²⁰ Plut., De Superst., 3. Zie noot 3530 (zitten), 3368 (dag).

³³²¹ Plut., De Superst., 3. Zie noot 3529 (liggen), 3725 (slijk), 3900 (wentelen).

³³²² Plut., De Superst., 7. Zie noot 3339 (zak), 3359 (belijdenis), 3492 (ongewassen kleed), 3530 (zitten), 3549 (buitenshuis), 3725 (slijk), 3900 (wentelen).

³³²³ Plut., De Superst., 7. Het citaat ontnomen aan het werk van een filosoof, Bion van Borysthenes, fr. 30 (Kindstrand). Zie noot 3530 (zitten), 3910 (tehuis).

³³²⁴ Plut., De Superst., 12.

³³²⁵ Apoc. Eliae, XXII 2-3, 16-17.

³³²⁶ Ps. Salom., III 8. Zie noot 3302, 3623.

zondaar op God dwang uit³³²⁷ en noopte hem zijn raadsbesluit te zijnen gunste te keren³³²⁸. Daartoe was het nodig, dat zijn streven oprecht, op God gericht en voor God ontvankelijk was³³²⁹. Bleef de wil in gebreke, was het streven nederwaarts gericht in begeerte naar materieel gewin, het vasten zelf was zonde³³³⁰. Niet zak en vasten, maar berouw en goede werken waren belangrijk³³³¹. Al naar gelang der uitvoering was het vasten publiek of privaat. In beide gevallen bestond het uit een formeel en een materieel gedeelte.

De publieke vasten in formeel aspect werd uitgevaardigd door de overheid: de koning in de soevereine Joodse staat³³³², het gerechtshof, het Sanhedrin, in de Joodse staat onder vreemde heerschappij³³³³, en te allen tijde door de lokale magistraten in de provincie³³³⁴. De uitvaardiging wordt als heiliging betiteld³³³⁵ en geschiedde krachtens besluit³³³⁶.

De tempel, gedurende de rouw gesloten³³³⁷, was dat zekerlijk ook gedurende de vasten. Het altaar was met een zak overdekt³³³⁸. De priesters droegen een zak als rouwkleed³³³⁹ en hadden het hoofddeksel met as bestrooid³³⁴⁰. Zij verrichtten hun liturgische taak, het opdragen der offers, al vastend³³⁴¹. De verplichting tot zwijgzaamheid³³⁴² was opgeheven; zij wierpen zich terneder voor het altaar³³⁴³ en schreeuwden tot God om genade³³⁴⁴. Opvallend is in deze details de vermelding van zak en as, symbolen des doods. In het heiligdom had het symbool kracht van realiteit³³⁴⁵ en de dood als elders verontreinigende werking³³⁴⁶. De veronderstelling schijnt onvermijdelijk, dat het heiligdom na afloop van de vasten gereinigd werd bij middel van offer.

De bevolking werd tezamen geroepen en een voorzitter der plechtigheid, zo niet de

³³²⁷ Midr. Hoogl. Rabb., VI 5. Zie noot 451, 1722, 2428.

³³²⁸ Midr. Predik. Rabb., V 6, X 10; Midr. Pesiq. de Rab Kahan., XXVIII 3; Midr. Pesiq. Rabb., LII 3.

³³²⁹ Zie noot 3622.

³³³⁰ Jezaj., LVIII 3-4; Jerem., XIV 12; Zachar., VII 5-6; Isai., I 13-14 (LXX); Test. XII Patr., X 2, 8; Apoc. Eliae, XXIII 3-8.

³³³¹ Talm. Babl., Ta'an., 16a. Vgl. II Hen., XLV 3.

³³³² Behalve noot 2063: I Kon., XXI 9; Flav. Jos., Antiq., VIII 358. Vgl. Jon., III 7-9; Esth., IV 16; Flav. Jos., Antiq., XI 228, 229. — Andere staatshoofden: de ambassadeur: Ezr., VIII 21; Flav. Jos., Antiq., XI 134; de generaal: II Machab., XIII 10-12; de profeet: I Sam., VII 5; de rabbijn: Talm. Babl., Ta'an., 24a-26a; ibid., Megill., 27a; ibid., Ketüb., 104a; ibid., Nedār. 49b; ibid., Bāb. Meš., 85b.

³³³³ Mišn., Ta'an., I 5, 6.

³³³⁴ Oudsten en edelen: I Kon., XXI 8-9, 11-12; Flav. Jos., Antiq., VIII 358; Mišn., Ta'an., III 6. Vgl. Dan., II 18 (LXX); Flav. Jos., Vit., 290.

³³³⁵ Joël, I 14, II 15. Vgl. Apoc. Eliae, XXII 16-17, XXIII 8-10; noot 3555, 3612.

³³³⁶ Mišn., Ta'an., I 5, 6, II 9, 10, III 6, 9.

³³³⁷ Zie noot 3705, 4147.

³³³⁸ Jud., IV 12. Zie noot 3828.

³³³⁹ Jud., IV 14. Zie noot 3322, 3524, 3587, 3871.

³³⁴⁰ Jud., IV 15. Voor het verschil tussen de termen אפר „as", en עפר „stof", vgl. Talm. Babl., Söt., 16a; ibid., Hull., 88b. Zie noot 3355, 3363, 3515, 3595, 3915.

³³⁴¹ Mišn., Ta'an., II 6; Talm. Jer., Ta'an., p. 68b, 10-18. Het Sanhedrin: ibid., p. 68b, 18-20. Zie noot 3303.

³³⁴² Zie noot 376.

³³⁴³ II Machab., III 15. Zie noot 3529.

³³⁴⁴ Jud., IV 15; II Machab., III 15.

³³⁴⁵ Zie noot 2846.

³³⁴⁶ Zie noot 2754-2767.

koning³³⁴⁷, werd benoemd³³⁴⁸. Een ieder behoorde aanwezig te zijn; wie geen deel had aan de rouw zijner stad, had ook geen deel aan haar vertroosting³³⁴⁹. Men kwam bijeen op de tempelberg³³⁵⁰, voor het aangezicht Gods³³⁵¹, en toen de tempel eenmaal verwoest was, op het marktplein³³⁵²; in de provincie ook in de synagoge³³⁵³. Men smeekte de genade Gods af onder de blote hemel³³⁵⁴. De menigte verkeerde in de rouw en was onrein; allen hadden het hoofd met as bedekt³³⁵⁵. De voorzitter hield een toespraak, waarin hij de aanwezigen maande tot inkeer³³⁵⁶. Men verrichtte het gebed³³⁵⁷, met luider stem, onder geweën³³⁵⁸ en belijdenis van zonden³³⁵⁹. De voorzitter of de door hem daartoe aangestelde gebedsvorganger sprak daarop de zegeningen uit³³⁶⁰, ieder derwelke gevolgd door een stoot op de trompet³³⁶¹ en door de menigte met de roep „amen”, dat is „ja, waarlijk”, beantwoord³³⁶². De ark, de schrijn der wetsrollen, met as bedekt, stond opgesteld in het midden, vanuit zijn vaste standplaats aangevoerd³³⁶³. Men breidde de Wetsrol voor God uit om hem te herinneren aan zijn toezeggingen aan de vaderen³³⁶⁴, men plengde³³⁶⁵ en offerde³³⁶⁶. Na afloop van de plechtigheid verspreidde men zich en bezocht de overledenen op de begraafplaats³³⁶⁷.

³³⁴⁷ II Chron., XX 5. De stadhouder: Mišn., Ta'an., II 1. De hogepriester: Jud., IV 14; Flav. Jos., Antiq., V 159. De profeet: I Sam., VII 5. De president van het gerechtshof: Mišn., Ta'an., II 1.

³³⁴⁸ I Kon., XXI 9, 12; Flav. Jos., Antiq., VIII 358, XI 229.

³³⁴⁹ Egyptenaren: Wijsheid van Anchsjoesjanq, XVIII 10. Joden: Jezaj., LXVI 10; Talm. Babl., Ta'an., 11a, 30b; ibid., Bāb. Bātr., 60b. Zie noot 3450-3451.

³³⁵⁰ Joël, I 14.

³³⁵¹ In de woestijn: Exod., XXXVIII 26 (LXX). Te Bethel: Richt., XX 26. Te Mizpa: I Sam., VII 6; I Machab., III 46-47; Flav. Jos., Antiq., VI 22. Te Jeruzalem: Ezr., X 1, 6; II Chron., XX 5; I Machab., IV 38; I Esdr., VIII 88 (LXX); Jud., IV 13; Flav. Jos., Antiq., IX 8.

³³⁵² Mišn., Ta'an., II 1; vgl. II Machab., III 18. Het marktplein, heilig of profaan? Vgl. Talm. Babl., Megill., 26a.

³³⁵³ Flav. Jos., Vit., 290 (vgl. 280); Tōs., Ta'an., II 4; Talm. Babl., Ta'an., 15b, 16a, 27b, 28a.

³³⁵⁴ Talm. Babl., Ta'an., 16a. Restant van zonnecultus?

³³⁵⁵ I Machab., IV 39; Mišn., Ta'an., II 1. Zie noot 3340.

³³⁵⁶ I Sam., VII 3; Flav. Jos., Antiq., VI 20-21; Mišn., Ta'an., II 1.

³³⁵⁷ I Sam., VII 5, 8-9; Joël, I 14; Jon., III 8; Esth., IX 31; Ezr., VIII 21, 23; Nehem., IX 4; II Chron., XX 6-13; Esth., IV 17, a-h, k-z (LXX); Jud., IV 9, 12, 15; I Machab., III 50-54, IV 40; II Machab., X 26-27, XIII 12; I Bar., I 5; Pap. Elephantine, XXX 15 (Cowley); Phil. Jud., De Spec. Legib., II 203; Flav. Jos., Vit., 290, 295; Idem, Antiq., V 159, VI 22, VII 154, IX 8-9, XI 134, 229-234, 326, XIX 349; Mišn., Ta'an., II 2; Lysim. Aegypt., fr. 1 (Jacoby; ad 308). Syriërs: Theophr., De Piet., fr. 13 (Pötscher). Onder opheffing der armen, zie noot 3294.

³³⁵⁸ Zie noot 3497.

³³⁵⁹ Zie noot 3507.

³³⁶⁰ Mišn., Ta'an., II 2-4.

³³⁶¹ I Machab., III 54, IV 40; Mišn., Ta'an., II 5. Vgl. ibid., Rōš haš-Šān., III 4; ibid., Ta'an., I 6, III 1-5, 7-8.

Verzoendag: Levit., XXV 9.

³³⁶² Mišn., Ta'an., II 5.

³³⁶³ Mišn., Ta'an., II 1. Zie noot 3340.

³³⁶⁴ I Machab., III 48. Vgl. II Machab., III 15; Flav. Jos., Vit., 290; Mišn., Ta'an., II 3-4. Schriftlezing: Nehem., IX 3. Profetische toespraak tot de aanwezigen: Jerem., XXXVI 6, 10; Flav. Jos., Antiq., X 93.

³³⁶⁵ I Sam., VII 6.

³³⁶⁶ Richt., XX 26; I Sam., VII 9; Jerem., XIV 12; Jud., IV 14; Flav. Jos., Antiq., V 256, X 64, XI 326. Zie noot 3454.

³³⁶⁷ Talm. Babl., Ta'an., 16a.

De duur van de vasten had zijn eigen symboliek. De kortste en tevens normale³³⁶⁸ was een dag, gemeten van zonsopgang³³⁶⁹ tot zonsondergang³³⁷⁰ of, onder voortzetting gedurende de nacht³³⁷¹, tot de volgende zonsopgang. Een is het getal van de Zonnegod³³⁷². Met niet minder dan een lichtdag kon worden volstaan om aan te geven, dat men zichzelf het leven op aarde benam³³⁷³. Langere perioden waren drie³³⁷⁴, zeven³³⁷⁵, (twee en) veertig³³⁷⁶, vele³³⁷⁷ dagen. Drie is het getal van de tijd, zijnde verleden, heden en toekomst³³⁷⁸. Het is het getal van zowel vreugde³³⁷⁹ als rouw; de laatste bestaande in achtereenvolgens droefenis, crisis en vertroosting³³⁸⁰. Het getal zeven symbolizeert de vorming en de ontbinding der ziel. Het door God uitgezonden zieledeeltje passeert bij zijn nederdaling tot incarnatie de zeven planeten en ontleent zijn accidenten aan een ieder harer³³⁸¹. Het passeert de planeten ten tweeden male bij zijn hemelvaart, na de dood, wanneer het de accidenten aan een ieder harer teruggeeft³³⁸². Het getal (twee en) veertig symbolizeert de vorming en ontbinding des lichaams. Het lichaam bestaat uit evenzovele delen, die zich voor de geboorte in de baarmoeder verenigen³³⁸³ en na de dood, in het graf, van elkander scheiden³³⁸⁴. Beantwoorden de getallen zeven en (twee en) veertig aan de volledige periode van vorming en ontbinding des mensen, twee andere getallen, tien³³⁸⁵ en dertig³³⁸⁶, zijn ontleend aan het kalenderjaar. Tien dagen vormen het zes en dertigste gedeelte van de driehonderd en zestig dagen, die het jaar geacht werd te tellen³³⁸⁷. Uit zes en dertig delen bestaat naar een van de voorgaande afwijkende leer ook het lichaam³³⁸⁸. Dertig dagen vormen het twaalfde gedeelte van het jaar, alsook de periode van een ieder der tekenen van de

³³⁶⁸ Richt., XX 26; I Sam., VII 6; Joël, I 14 (עצרה), II 15 (idem); Nehem., IX 1; I Machab., III 17, 47; II Bar., V 7; Flav. Jos., Vit., 290; Idem, Antiq., V 159; Mišn., Ta'an., II 8. Kalendervasten: noot 3426-3443. Zie ook noot 530, 2179, 3310, 3320, 3407, 3411, 3425, 3426, 3429, 3430, 3441, 3455, 3851, 3930.

³³⁶⁹ Talm. Babl., Ta'an., 12a; vgl. ibid., Pesāh., 2b.

³³⁷⁰ Richt., XX 26; II Sam., I 12; II Bar., V 7; Test. Isaac., IV 4 (Riessler); Mišn., Ta'an., I 4, 5, 6.

³³⁷¹ Esth., IV 16; Dan., VI 19; Flav. Jos., Contr. Apion., I 308; Mišn., Ta'an., I 6, II 7; Talm. Babl., Jōm., 69b.

³³⁷² B. H. Stricker, De Geboorte van Horus, Leiden, 1963-1982, blz. 281-282, noot 2993-2995.

³³⁷³ Vasten per uur: Talm. Babl., 'Ērūb., 41a; ibid., Ta'an., 11b-12a; ibid., 'Ab. Zār., 34a.

³³⁷⁴ Esth., IV 16; Ezr., VIII 15 (vgl. 21); II Machab., XIII 12; Flav. Jos., Antiq., XI 134, 228, 232, 234; Mišn., Ta'an., I 5, 6, II 6, 9; Talm. Babl., Jōm., 69b. Zie noot 531, 1781, 2123, 3412-3414, 3455, 3472, 3709, 3839, 3921, 3939, 4111, 4136.

³³⁷⁵ I Sam., XXXI 13; I Chron., X 12. Zie noot 532, 2124, 3415, 3455, 3710, 3923, 3924, 4070. Betekenis: zie noot 3836-3837.

³³⁷⁶ Jon., III 4. Zie noot 536-538, 1813-1814, 3421, 3455, 4139.

³³⁷⁷ Jud., IV 13.

³³⁷⁸ B. H. Stricker, Legis Actio Sacramento, Amsterdam, Oxford, New York, 1981, blz. 4, noot 5.

³³⁷⁹ Zie noot 3396.

³³⁸⁰ De Geboorte van Horus, blz. 232, noot 2265-2273. Zie noot 3715, hieronder.

³³⁸¹ Ibid., blz. 249, noot 2511.

³³⁸² Ibid., blz. 249, noot 2520.

³³⁸³ Ibid., blz. 257, noot 2626.

³³⁸⁴ Ibid., blz. 244, noot 2431; Sueton., De Vit. Caes., II 99, 2. Zie noot 4139.

³³⁸⁵ Egyptenaren: noot 533, 1822, 1834, 1837. Joden: Midr. Levit. Rabb., XXX 7; Midr. Predik. Rabb., IX 7; Midr. Pesiq. Rabb., LI 8. Zie noot 533, 3455, 4066, 4155.

³³⁸⁶ Zie noot 3455, 3852, 3927, 4039, 4065, 4066, 4139, 4156.

³³⁸⁷ De vijf epagomenale dagen als lacune in de tijd beschouwd: vgl. Oudh. Med., N. R., deel XXIX, Leiden, 1948, blz. 58.

³³⁸⁸ De Geboorte van Horus, blz. 257, noot 2616, 2617.

Dierenriem³³⁸⁹. Twaalf hemelse raadsheren staan de Zonnegod terzijde in diens beslissing over leven en dood³³⁹⁰.

De dagen der vastenperiode volgden elkander oorspronkelijk in een ononderbroken reeks. Dat is zo gebleven bij de Egyptenaren³³⁹¹ en na hen bij de Christenen³³⁹² en de Moslims³³⁹³. De Joden gingen hun eigen weg. Zij verleenden de Sabbat in hun kalender transcendente staat³³⁹⁴. De Sabbat gold bij hen als heilige dag³³⁹⁵, als feestdag, en vormde als zodanig drie-eenheid³³⁹⁶. De vrijdag aan hem voorafgaand en de zondag op hem volgend waren hem dienstig en deelden enigermate in zijn heiligheid³³⁹⁷. De driedaagse Sabbatsperiode vormde de kern van de week. Zij werd voorafgegaan en gevolgd door een vastendag, de donderdag en de maandag³³⁹⁸; hetgeen voor de week slechts de dinsdag en de woensdag als neutrale dagen overliet. Als feestdag werd de Sabbat zelf³³⁹⁹ en werden bij voorkeur de hem beide dienstige dagen³⁴⁰⁰ van vasten vrij gehouden; dit laatste niet textueel voorgeschreven³⁴⁰¹. De standmannen vastten ook op de dinsdag en de woensdag, dus op het maximaal geoorloofde aantal van vier wekdagen³⁴⁰². De symbolische getallen der vastenperiode werden in dit stelsel gehandhaafd, maar in gewijzigde toepassing. De periode van drie vastendagen strekte zich voortaan uit over acht kalenderdagen, of een week plus een dag; de periode van zeven vastendagen over twee en twintig kalenderdagen, of drie weken plus een dag; de periode van veertig, een en veertig of twee en veertig vastendagen over respectievelijk honderd zeven en dertig kalenderdagen of negentien weken plus vier dagen, honderd een en veertig kalenderdagen of twintig weken plus een dag, en honderd vier en veertig kalenderdagen of twintig weken plus vier dagen. Perioden van een week of van drie weken waren voor publieke vasten geschikt, perioden van omtrent honderd veertig dagen, een klein half jaar, waren dat minder. Om de overlevering gestand te doen vastte men publiekelijk dus gedurende drie en veertig kalenderdagen, anders geteld twee en veertig dagen plus een dag, waarvan slechts dertien dagen van onthouding waren. Op gelijke wijze omgerekend, leverden perioden van tien en van dertig vastendagen perioden op van twee en

³³⁸⁹ Maand, representatief voor jaar: Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 58 (Kroll). Vgl. B. H. Stricker, *Camephis*, Amsterdam, Oxford, 1975, blz. 69, noot 595.

³³⁹⁰ De Geboorte van Horus, blz. 375, noot 3773, 3774.

³³⁹¹ Zie noot 536-538.

³³⁹² De vasten voor Pasen en Kerstmis.

³³⁹³ De vasten in de maand Ramadaan.

³³⁹⁴ Vgl. Ezech., XLVI 4; Phil. Jud., De Abrah., 28-30; Midr. Pesiq. Rabb., XXIII 6. Voor het hier volgende, zie noot 181-185.

³³⁹⁵ Genes., II 3; Exod., XVI 23, XX 8, 11, XXXI 14; Levit., XXIII 3; Deut., V 12; Jerem., XVII 22, 24, 27; Ezech., XX 20, XLIV 24; Nehem., IX 14, X 32 (31), XIII 17, 22; Jubil., II 19, 24, 25, 26, 30; Flav. Jos., Bell. Jud., II 517; Ev. Matth., XII 5; Midr. Pesiq. Rabb., XXIII 6, L 2. De Sabbat, feestdag: Phil. Jud., De Spec. Legib., II 41, 194.

³³⁹⁶ Drie verplichte maaltijden op de Sabbat: Talm. Babl., Šabb., 117b-118a; Midr. Mekilt., in Exod., XVI 25. Zie noot 3379.

³³⁹⁷ Mišn., Ta'an., IV 2, 3.

³³⁹⁸ Epiphan., Panar., XVI 1, 5; Mišn., Ta'an., I 6, II 9, IV 7; Midr. Genes. Rabb., LXXVI 3. Eer aan de Sabbat verschuldigd: Mišn., Ta'an., I 6, II 7, IV 2, 7.

³³⁹⁹ Jud., VIII 6; Tös., Ta'an., II 6; Talm. Jer., Ta'an., p. 66a, 51-52; ibid., Megill., p. 70d, 13-14; Talm. Babl., Berāk., 31b. Zie noot 3940.

³⁴⁰⁰ Jud., VIII 6. Vastenrol: Mišn., Ta'an., II 8.

³⁴⁰¹ Tös., Ta'an., II 6; Talm. Jer., Megill., p. 70c, 73-74; Talm. Babl., Rōš haš-Šān., 19a; ibid., Ta'an., 17b. Zie noot 3467.

³⁴⁰² Mišn., Ta'an., IV 2. Zie noot 3307. Voor de hier volgende telling, zie Mišn., Ta'an., II 9.

dertig kalenderdagen of vier weken plus vier dagen, en van honderd twee kalenderdagen of veertien weken plus vier dagen.

In de planetenweek, door de Joden geadopteerd, was de zaterdag heilig aan de planeet Saturnus³⁴⁰³; zo reeds bij de Egyptenaren³⁴⁰⁴. Inachtneming van de zaterdag kan Egyptische zede geweest zijn door Mozes bestendigd. Deze scherpte haar reeds in de eerste dagen van de uittocht aan zijn volgelingen in³⁴⁰⁵ en legde haar aan hen bij de sluiting van het Sinaïetische verbond als gebod op³⁴⁰⁶. Saturnus, de traagste der planeten, belichaamt naar de mening der antieken ouderdom en dood. De kinderofters der Phoeniciërs werden in zijn naam opgedragen. De hem heilige dag, waarop dat geschiedde, kan oorspronkelijk geen vrolijke dag geweest zijn³⁴⁰⁷. Mozes beroept zich erop, dat de schepping der wereld op de zevende dag voltooid was en Jahwe op die dag rustte³⁴⁰⁸. De zaterdag is Sabbat. Alle werkzaamheid is op hem verboden³⁴⁰⁹. Hij is een dag van vrome gezindheid en van inkeer. De nuance van vrolijkheid is het eerst geattesteerd bij de Profeten³⁴¹⁰. Van dat ogenblik af was de Sabbat manifestatie van positieve levensaanvaarding. Zijn positie in de week, het blijkt uit het in de voorgaande alinea behandelde, is overheersend. De Joden waren van ascese afkerig. De wijze, waarop zij de vastenperioden verbrokkelden, doet vermoeden, dat de Sabbat voor hen middel was om onthouding van langere duur onmogelijk te maken.

In geval van nood werd de vasten geïntensiveerd. Men verlengde de vastenperiode van een enkele dag tot achtereenvolgens de genoemde drie, zeven en (twee en) veertig dagen. Hoe deze intensivering bewerkstelligd werd, staat in verband met de bede om regen uitvoerig beschreven. De regentijd in Palestina strekt zich uit van november tot april of, in Hebreeuwse termen, van Marchesjwaan tot Nisan. Op de derde of zevende Marchesjwaan bad men om regen³⁴¹¹. Was deze op de zeventiende nog niet gevallen, particulieren zetten een vasten in van drie dagen³⁴¹². Na twee weken van vergeefs wachten greep het gerechtshof in en vaardigde een publieke vasten uit. Deze was gedurende drie dagen licht; men vastte des daags vanaf zonsopgang en nam na zonsondergang spijs en drank tot zich³⁴¹³. Drie dagen van zware vasten volgden, waarop men zich vanaf de vooravond na zonsondergang moest onthouden en zich slechts op de tussenliggende dagen voeden en drenken mocht. Het werk werd stilgelegd, de lichamelijke hygiëne verwaarloosd, het geslachtsverkeer gestaakt, de badhuizen werden gesloten³⁴¹⁴. Men had nu zes

³⁴⁰³ Vgl. Dio Cass., Hist. Rom., XXXVII 16, 17, XLIX 22, LXVI 7; Tacit., Hist., V 4.

³⁴⁰⁴ Lyd., De Mensib., II 12. Vgl. Apion, fr. 4b (Jacoby; ad II 21).

³⁴⁰⁵ Exod., XVI 22-30.

³⁴⁰⁶ Exod., XX 8-11, XXXI 12-17.

³⁴⁰⁷ De Sabbat, vastendag in de opvatting der klassieken: Strab., Geogr., XVI 2, 40; Sueton., Vit. Caes., II 76; Justin., Epit. Hist. Philipp. Pomp. Trog., XXXVI 2, 14; Pers., Sat., V 184; Petron., fr. 37 (Buecheler); Martial., Epigr., IV 4, 7. Zo nog: Jubil., L 8; Talm. Babl., Jabm., 90b. Sabbatsviering, barvevoets: Juven., Sat., VI 159. Onjuist, vgl. Talm. Babl., Jôm., 78a.

³⁴⁰⁸ Genes., II 2-3.

³⁴⁰⁹ Zie noot 3311, 3414, 3425, 3494, 3708, 3765, 3856, 3907, 4150.

³⁴¹⁰ Jezaj., LVIII 13; Hoz., II 13 (10). Vgl. Juven., Sat., VI 159. De Sabbat, symbool van wederopstanding: Vit. Ad. et Ev., LI 2.

³⁴¹¹ Mišn., Ta'an., I 3. Zie noot 3368.

³⁴¹² Mišn., Ta'an., I 4. Dwz. acht kalenderdagen, en zo ook in noot 3413, 3414. Zie noot 3374.

³⁴¹³ Mišn., Ta'an., I 5, II 6. Zie noot 3412 (drie), 3481 (spijs), 3486 (drank).

³⁴¹⁴ Mišn., Ta'an., I 6, II 6; Talm. Babl., Pesāh., 54b. Zie noot 3409 (werk), 3481 (spijs), 3486 (drank), 3487 (geslachtsgemeenschap), 3488 (hygiëne), 4154 (badhuis).

dagen, dwz. twee weken plus vier dagen gevestigd. Het gerechtshof voegde daaraan zeven andere toe, wanneer het resultaat was uitgebleven. De winkels werden des maandags gesloten gehouden tot het vallen van de avond³⁴¹⁵. Eerst in deze zeven laatste dagen werd de vasten geformaliseerd op de hierboven beschreven wijze³⁴¹⁶. Met de zevende dag, zijnde de dertiende vastendag en de drie en veertigste kalenderdag, was de actie van het gerechtshof ten einde. De nood was inmiddels wel zo hoog gestegen, dat men weinig meer behoefde te suggereren. Zolang als er geen regen kwam, bleef men in staat van verminderde bedrijvigheid. De handel was stilgelegd, gebouwd werd noch geplant, verlovings of huwelijken werden niet gesloten, op straat werd niet langer gegroet. Particulieren zetten het vasten voort tot de maand Nisan, waarop het seizoen als verloren, de straf Gods als voltrokken werd beschouwd³⁴¹⁷.

Men vastte om cultische of profane reden. De cultische vastendagen waren in de kalender vastgelegd. De voornaamste vastenperioden golden de vier cardinale punten van de zonnebaan. Resten daarvan in de latere culten waren de vasten voorafgaand aan de herfststevening³⁴¹⁸, de winterzonnewende³⁴¹⁹, de lenteëvening³⁴²⁰. De Egyptenaren kenden een vastenperiode, ἀγρεία genaamd³⁴²¹, die twee en veertig of meer dagen duurde. Het getal ware passend bij de cultus van Osiris³⁴²². In de Joodse kalender komt een vastenperiode dezer lengte niet voor; heeft zij het eenmaal gedaan, de Joden moeten haar uit hem hebben verwijderd. Zij verschijnt weder bij de Christenen, ter lengte van vijftig dagen voorafgaand aan het Paasfeest in de westelijke kerk³⁴²³, datzelfde in de oostelijke met daarenboven een vasten ter lengte van veertig dagen voorafgaand aan het Kerstfeest. De Moslims vasten gedurende de maand Ramadaan. Kleinere vastenperioden plachten over het gehele jaar verspreid te zijn. Onder de profane vasten vormden de vasten in nood, als in de voorgaande alinea beschreven, de voornaamste groep.

Het tijdeigen was in de oudheid strict geregeld. In de bewaarde Egyptische kalenderhandschriften³⁴²⁴ staan bij iedere dag des jaars de mythische voorvallen vermeld, die in de oertijd daarop hadden plaats gevonden, en is aan ieder hunner een advies toegevoegd inzake de wijze, waarop hij moest worden doorgebracht. Waren de mythische voorvallen heilvol geweest, men kon op hem naar believen handelen, waren zij onheilvol geweest, men moest zich op hem van handeling onthouden³⁴²⁵. Bij onheilsdagen luidt het advies gewoonlijk het werk te staken of in het geheel niets te doen, een enkele maal gespecificeerd: zich niet te wassen of te zalven, zich van geslachtelijk verkeer te onthouden, zijn huis niet te verlaten, geen gesprekken te voeren. De onthoudingen zijn van even grote verscheidenheid als de mythische voorvallen, waarop zij

³⁴¹⁵ Mišn., Ta'an., I 6, II 6. Zie noot 3375 (zeven), 3908 (winkel).

³⁴¹⁶ Zie noot 3347-3367.

³⁴¹⁷ Mišn., Ta'an., I 7. Zie noot 3908 (handel), 3909 (groet), 3913 (verloving, huwelijk).

³⁴¹⁸ Zie noot 1872, 1914, 1915.

³⁴¹⁹ Zie noot 2028.

³⁴²⁰ Zie noot 1483, 2042, 3423.

³⁴²¹ Zie noot 3376.

³⁴²² De Geboorte van Horus, blz. 257, noot 2640.

³⁴²³ Zie noot 3420.

³⁴²⁴ De twee uitvoerigste exemplaren: Pap. Brits Museum, no. 10184, Sallier IV, recto, vgl. E. A. Wallis Budge, Facsimiles of Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum, Londen, 1910-1923, deel II, blz. 34-38, met pl. LXXXVIII-CXI; Pap. Caïro, no. 86637, vgl. Abd el-Mohsen Bakir, The Cairo Calendar, no. 86637, Caïro, 1966.

³⁴²⁵ Zie noot 3368 (dag), 3409 (werk), 3487 (geslachtsgemeenschap), 3488 (wassen), 3489 (zalven), 3689 (spreken), 3910 (tehuis).

betrokken zijn. Zij blijven echter van elkander gescheiden en zijn niet als in de vasten tot een stelsel verenigd.

Slechts een enkele dag was als vastendag in de Joodse kalender wettelijk vastgelegd. Dat was de grote Verzoendag³⁴²⁶. Een niet-wettelijk geregelde vastenpraktijk kan daarnaast hebben bestaan³⁴²⁷, maar moet in dat geval tijdens de Babylonische ballingschap opgegeven zijn. Na afloop dezer laatste vermeldt de profeet Zacharia „het vasten der vierde, en het vasten der vijfde, en het vasten der zevende en het vasten der tiende (maand)”³⁴²⁸. Rabbi 'Aqieba, begin van de tweede eeuw onzer jaartelling, levert hierop commentaar en betreft de vermelding van de vierde maand op de 9de Thammuz, van de vijfde op de 9de Ab, van de zevende op de 3de Tisjri, van de tiende op de 10de Tebeth³⁴²⁹. Twee dezer data komen in de Misjna voor, die in Thammuz, niet de 9de, maar de 17de³⁴³⁰, en die in Ab³⁴³¹. Op de 9de Thammuz werd de stad Jeruzalem door de Babylonische koning Nebukadnezar ingenomen³⁴³². Op de 17de Thammuz verbrak Mozes de stenen tafelen³⁴³³ en werd tijdens het beleg door de Romeinen onder Titus het gedurig offer te Jeruzalem gestaakt³⁴³⁴. Op de 9de Ab werd de kinderen Israëls, in de Sinaïetische woestijn rondzwervend, door Jahwe de toegang tot het beloofde land Palestina onttrokken³⁴³⁵, werden zowel door de Babyloniërs³⁴³⁶ als, eeuwen na hen, door de Romeinen³⁴³⁷ de tempel en de stad Jeruzalem verwoest, en werd onder de regering van keizer Hadrianus ook de laatste voorvechter der Joodse onafhankelijkheid, Bar-Cochba, door hen verslagen en gedood³⁴³⁸. Op de 3de Tisjri werd Gedalia, creatuur van Nebukadnezar, vermoord³⁴³⁹ en eindigde het Joodse koningschap. Op de 10de Tebeth ving het beleg van Jeruzalem door de Babyloniërs aan³⁴⁴⁰. Zacharia was reeds teruggetreden of overleden, toen nog een andere datum aan de vastenkalender werd toegevoegd. Op de 13de Adar vastten de Joden in het Perzische rijk, door een intrige van de

³⁴²⁶ Levit., XXIII 32; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 23; Idem, De Decal., 159; Idem, De Spec. Legib., I 186, II 193, 194, 197, 200; Idem, Leg. ad Gai., 306; Flav. Jos., Bell. Jud., V 236; Idem, Antiq., XIV 66, 487, XVII 165, 166, XVIII 94; Handel., XXVII 9; Mišn., Jōm., VIII 1; ibid., Nedār., VIII 6; ibid., Menāḥ., XI 9; Talm. Babl., Pesāḥ., 54b; Midr. Levit. Rabb., XXX 7; Midr. Predik. Rabb., IX 7; Midr. Pesiq. Rabb., LI 8.

³⁴²⁷ Vgl. Jerem., XXXVI 6, 9; Flav. Jos., Antiq., X 93.

³⁴²⁸ Zachar., VIII 19, vgl. VII 5.

³⁴²⁹ Talm. Babl., Rōš haš-Šān., 18b. Vgl. Tōs., Sōt., VI 10; Talm. Jer., Ta'an., p. 68c, 59-73; Midr. Sifr. in Deut., VI 4, §31; Hieron., Comment. II in Zachar., VIII 18-19.

³⁴³⁰ Mišn., Ta'an., IV 6. Zie noot 3368.

³⁴³¹ Mišn., Ta'an., IV 6. Vgl. ibid., Pesāḥ., IV 5; ibid., Rōš haš-Šān., I 3; ibid., Ta'an., II 10, IV 7.

³⁴³² Historisch: II Kon., XXV 3; Jerem., XXXIX 2, LII 6, 7.

³⁴³³ Mišn., Ta'an., IV 6. Zonder datum: Exod., XXXII 19; Deut., IX 17.

³⁴³⁴ Flav. Jos., Bell. Jud., VI 94 (Πάνεμος); Mišn., Ta'an., IV 6.

³⁴³⁵ Mišn., Ta'an., IV 6. Zonder datum: Numer., XIV 22-23, 28-30; Deut., I 35; Hebr., III 17.

³⁴³⁶ II Kon., XXV 8 (7 Ab); Jerem., LII 12-13 (10 Ab); Flav. Jos., Bell. Jud., VI 250 (10 Ἀῶος); Mišn., Ta'an., IV 6.

³⁴³⁷ Flav. Jos., Bell. Jud., VI 250 (10 Ἀῶος); Mišn., Ta'an., IV 6; vgl. Tōs., Ta'an., III 10.

³⁴³⁸ Mišn., Ta'an., IV 6; Talm. Jer., Ta'an., p. 68d, 43-69a, 13; Midr. Klaagl. Rabb., II 2, 4; Arist. Pell., fr. 1 (Jacoby); Justin. Mart., Apol., XXXI 6; Dio Cass., Hist. Rom., LXIX 12-14; Euseb., Chronic., ad ann. 133-136 A.D.; Hieron., Apol. adv. Rufin., III 31; Idem, Comment. II in Zachar., VIII 18-19; Oros., Hist. adv. Pagan., VII 13, 4-5; Syncell., Chronogr., p. I 660-661 (Dindorf).

³⁴³⁹ II Kon., XXV 25; Jerem., XLI 1-2.

³⁴⁴⁰ II Kon., XXV 1-2; Jerem., LII 4-5; Ezech., XXIV 1-2, vgl. XXXIII 21.

vizier Haman met uitroeiing bedreigd³⁴⁴¹. Van vasten op mythologische grondslag kan bij de Joden niet langer sprake zijn. Zij pogen de vastendata af te leiden uit de tekst van de Pentateuch³⁴⁴². In werkelijkheid dateren de vasten uit veel later tijd, uit de dagen, waarin het Joodse koninkrijk door de Babyloniërs en de Joodse staat door de Romeinen werd vernietigd. De cumulatie van gebeurtenissen op de 9de Ab kan verklaard worden uit de begeerte het aantal der vastendagen drastisch te beperken³⁴⁴³.

Omtrent het midden van de tweede eeuw onzer jaartelling, geheel aan het begin der Rabbinale periode en kort na de verwoesting van Jeruzalem door Hadrianus, werd een tractaat betreffende de vasten uitgegeven, de Vastenrol³⁴⁴⁴. In deze tekst, die overgeleverd is, staan de Joodse feestdagen geïnventariseerd, waarop niet mocht worden gevast.

De private vasten in formeel aspect werd aangenomen door de enkeling in vrije wil. God deed hem daartoe somtijds de suggestie³⁴⁴⁵. Hij kon de vasten ook bij gelofte of eed op zich nemen³⁴⁴⁶, maar nodig was dat niet. Men nam de vasten aan door te verklaren: „Ik zal vasten”³⁴⁴⁷; moest dat echter niet op de vastendag zelf, maar op de daaraan voorafgaande dag doen³⁴⁴⁸. In de mond van de minderjarige waren de woorden niet verbindend³⁴⁴⁹. In geval van nood vastte de gehele familie, vrouwen, kinderen, slaven³⁴⁵⁰ en zelfs het vee³⁴⁵¹ met de heer des huizes tezamen. De vastendag werd doorgebracht in gebed³⁴⁵². Men bezocht de tempel³⁴⁵³ en bracht eventueel een offer³⁴⁵⁴. De enkeling vastte zo lang als de gemeente, maar veelal

³⁴⁴¹ Esth., IV 16. Datum: *ibid.*, III 13, VIII 12, IX 1, 15, 17, 18; I Machab., VII 43; II Machab., XV 36. Zie noot 3368.

³⁴⁴² Zie noot 3433 en 3435.

³⁴⁴³ Vgl. Talm. Babl., Pesāḥ., 54b; *ibid.*, Ta'an., 11b, 12b.

³⁴⁴⁴ Mišn., Ta'an., II 8. Uitgave: A. Neubauer, *Mediaeval Jewish Chronicles*, Oxford, 1887-1895, deel II, blz. 3-25.

³⁴⁴⁵ Joël, II 12; II Bar., XX 5, XXI 1, XLIII 3, XLVII 2; IV Ezr., V 13, 20, VI 31, 35, IX 23-25, XII 51; Apoc. Esdr., I 3 (Riessler).

³⁴⁴⁶ Bij gelofte: I Esdr., VIII 49 (LXX); vgl. Talm. Babl., Ta'an., 12a. Onder ede: Numer., XXX 14 (13); Tös., Ta'an., II 6.

³⁴⁴⁷ Talm. Babl., Ta'an., 12, a-b; *ibid.*, Nedār., 9a; *ibid.*, Nāz., 2b; *ibid.*, Qidd., 5b; *ibid.*, Makk., 24a.

³⁴⁴⁸ Talm. Babl., Ta'an., 12, a-b.

³⁴⁴⁹ Mišn., Jōm., VIII 4; Tös., Jōm., IV 2; Talm. Babl., Ketüb., 50a.

³⁴⁵⁰ Publieke vasten: Esth., IV 16; Jud., IV 10; II Bar., V 6-7; Flav. Jos., Antiq., IX 9, XI 228, XIX 349, XX 89.

³⁴⁵¹ Publieke vasten: Jon., III 7-8; Jud., IV 10. Zie noot 4020, 4073.

³⁴⁵² II Sam., XII 16; Jezaj., LVIII 4; Ps., XXXV 13, LXIX 14; Dan., IX 3-19; Nehem., I 4-11; I Esdr., VIII 70-87 (LXX); Tob., XII 8; Siracid., XXXIV 26; Dan., II 18 (LXX); Test. XII Patr., XI 4,8, 10,1, XII 1, 4; II Bar., XXI 3-26, XLVIII 1-25; IV Ezr., V 13, 22-30, VI 31, 36-59, IX 25; Phil. Jud., De Congress., 107; Idem, De Vit. Mos., II 24; Idem, De Spec. Legib., II 196; Flav. Jos., Antiq., XI 232; Ev. Matth., XVII 21; Ev. Marc., IX 29; Ev. Luc., II 37, V 33; Handel., X 30, XIII 2-3, XIV 23; I Cor., VII 5; Test. Isaac., IV 8 (Riessler); Talm. Babl., Pesāḥ., 54b; *ibid.*, Ta'an., 11b, 13b; *ibid.*, Ketüb., 104a, 106a; Apoc. Eliae, XXIII 16; Apoc. Sophon., XI 5 (Riessler).

³⁴⁵³ Jerem., XXXVI 6; Exod., XXXVIII 26 (LXX); Flav. Jos., Antiq., X 93; Ev. Luc., II 37. Na afloop der vasten: Flav. Jos., Antiq., VII 156.

³⁴⁵⁴ Jud., IV 14; Test. Isaac., IV 5 (Riessler); vgl. Jerem., XIV 12. Scythen: Lucian., Toxar., 48. Zie noot 3366.

langer³⁴⁵⁵: honderd³⁴⁵⁶, driehonderd³⁴⁵⁷, negenhonderd³⁴⁵⁸ dagen of, onder vervanging van de dagbaan der zon door haar jaarbaan, een³⁴⁵⁹, twee³⁴⁶⁰, zeven³⁴⁶¹, veertig³⁴⁶² jaar, ja zelfs op levensduur³⁴⁶³. De langste vastenperiode, waarvan de overlevering gewag maakt, was die van Adam na zijn verdrijving uit het Paradijs. Zij beliep op honderd dertig jaar³⁴⁶⁴.

Het doel van de vasten was de verzoening Gods. De goddelijke genade erlangend, herwon de mens de transcendente staat, de transcendente gaven, die hij door zijn zonde had verspeeld³⁴⁶⁵. De transcendente staat, waarin de feestdag werd doorgebracht³⁴⁶⁶, werd door vasten verworven. Het was zede te vasten op de dag onmiddellijk aan hem voorafgaand³⁴⁶⁷.

Het verloop van de vasten was hetzelfde als dat van de doop³⁴⁶⁸. Het was driedelig, bestond uit achtereenvolgens sterven, crisis³⁴⁶⁹ en (weder)geboorte en ontleende zijn symboliek aan de maan. Deze laatste sterft als oude, ☾, onttrekt zich aan de blik als donkere, ●, en wordt wedergeboren als nieuwe maan, ☽³⁴⁷⁰. Door het vasten gaat de oude mens over in de

³⁴⁵⁵ Individuele vastenperioden: — Enige dagen: Nehem., I 4. — Een dag: Jezaj., LVIII 5; zie noot 3368. — Drie dagen: Test. XII Patr., XI 3, 5; Mišn., Ta'an., I 4; Talm. Babl., Jōm., 69b; *ibid.*, Hull., 87a; zie noot 3374. — Vijf dagen: zie noot 193, waartoe: Midr. Klaagl. Rabb., IV 19, 22. — Zeven dagen: II Sam., XII 16-18; II Bar., IX 2, XII 5, XX 5, XLIII 3, XLVII 2; Jos. et Asen., X 20, XIII 8; IV Ezr., V 13, 20, VI 31, 35, IX 23, 27, XII 51; Flav. Jos., Antiq., VII 154; zie noot 3375. — Acht dagen: zie noot 2028, 2181. — Tien dagen: zie noot 3385. — Twaalf dagen: Test. XII Patr., XII 1, 4. — Drie weken: Dan., X 2, 3; IV Ezr., VI 35, zie noot 3473. — Vier en twintig dagen: Talm. Babl., Pesāh., 50b. — Dertig dagen, een maand: II Hen., LVI 2 (vgl. XXXVI 1-2, LXVIII 2); Midr. Genes. Rabb., XCIV 9; Midr. Predik. Rabb., IX 10, 1; zie noot 3386. — Veertig dagen: Exod., XXXIV 28; Deut., IX 9, 18; Vit. Ad. et Ev., VI 1-2, XVII 3; IV Ezr., XIV 43; Phil. Jud., De Somn., I 36; Idem, De Vit. Mos., II 69-70; Flav. Jos., Contr. Apion., II 25; Ev. Matth., IV 2; Ev. Luc., IV 2; Test. Isaac., IV 7 (Riessler); Talm. Babl., Mō' Qāt., 25a; *ibid.*, Bāb. Meš., 33a, 85a; zie noot 3376. — Zeventig weken: Apoc. Esdr., I 3 (Riessler). — Twee maal zestig weken: *ibid.*, I 5.

³⁴⁵⁶ Talm. Babl., Bāb. Meš., 85a.

³⁴⁵⁷ Talm. Jer., Kil'aj., p. 32b, 65; *ibid.*, Ta'an., p. 66a, 49; *ibid.*, Megill., p. 70d, 10-11; *ibid.*, Ketüb., p. 35a, 68-69; Midr. Predik. Rabb., IX 10, 1. Zie noot 3386.

³⁴⁵⁸ Talm. Jer., Ta'an., p. 66a, 50; *ibid.*, Megill., p. 70d, 11.

³⁴⁵⁹ Talm. Babl., Pesāh., 68b. Zie noot 3712, 3928, 4066, 4140, 4156, 4183.

³⁴⁶⁰ Test. XII Patr., II 3, 4.

³⁴⁶¹ Test. XII Patr., I 1, 9, XI 3, 4.

³⁴⁶² Talm. Babl., Giṭṭ., 56a. Zie noot 3376.

³⁴⁶³ Jud., VIII 6; Test. XII Patr., IV 15, 4; IV Ezr., X 4; Ev. Luc., II 37; Apoc. Eliae, XXII 18-XXIII 1; Test. Isaac., IV 7-8 (Riessler); Me'arr. Gazz., XL 6 (Idem); Talm. Babl., Hāg., 22b; *ibid.*, Qidd., 81b. Zie noot 3932.

³⁴⁶⁴ Talm. Babl., 'Ērüb., 18b.

³⁴⁶⁵ Siracid., XXXIV 26; Ps. Salom., III 8; Vit. Ad. et Ev., VI 1-2; Test. XII Patr., I 1, 9-10, II 3, 4, IV 15, 4; Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler); Tōs., Ta'an., II 5; *ibid.*, Šōṭ., XV 11; Talm. Jer., Šabb., p. 7c, 30-31; *ibid.*, Bēš., p. 61d, 8-9; Talm. Babl., Berāk., 31b; *ibid.*, 'Ērüb., 18b; *ibid.*, Ta'an., 12b; *ibid.*, Mō' Qāt., 25a; *ibid.*, Hāg., 22b; *ibid.*, Nāz., 52b; *ibid.*, Qidd., 81b; *ibid.*, Bāb. Meš., 33a; *ibid.*, Sanhedr., 100a; Midr. Pesīqt. Rabb., L 4. De dood des lichaams neemt de zonde weg, zie noot 649. De indicatie is die van het zondoffer; waartoe noot 3302. Zie overigens, voor de Egyptenaren: noot 2113-2124, voor de Joden: noot 2125-2183, 3560.

³⁴⁶⁶ Zie noot 3006.

³⁴⁶⁷ Nieuwjaar: Talm. Jer., Ta'an., p. 66a, 48; *ibid.*, Megill., p. 70d, 10; Talm. Babl., Pesāh., 108a. Sabbat: Talm. Jer., Ta'an., p. 66a, 48-49, 66b, 7-8; *ibid.*, Megill., p. 70d, 9; Talm. Babl., Šabb., 118a; *ibid.*, 'Ērüb., 40b-41a. Zie noot 3401.

³⁴⁶⁸ Zie noot 1797-1801, 1810-1814.

³⁴⁶⁹ Legis Actio Sacramento, blz. 6, noot 25.

³⁴⁷⁰ De cyclus van wording en vergaan, Egyptenaren: Plut., fr. 112 (Sandbach); De Geboorte van Horus, blz. 232, noot 2264. Grieken: Plut., De Gen. Socr., 22 (p. 591b). — De nieuwe maan, de herboren ziel van Osiris: H. Brugsch, Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum, Leipzig, 1883-1891, blz. 37, regel 31; E. Chassinat en Anderen, Le Temple de Dendara, Caïro, vanaf 1934, deel II, blz. 138, regel 7-8; vgl. F.-R. Herbin, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie

nieuwe³⁴⁷¹. De oude mens is zondig en sterft in wanhoop en berouw, de nieuwe mens is van zonde vrij en wordt geboren in hoop en oprechtheid. De crisis valt tussen beide fazen in, in het midden der vastenperiode, daar, waar de dood in leven overgaat. De driedigheid van de vasten is terzelfder tijd eenheid. De symboliek dezer eenheid is die van de weegschaal; waarvan de ene schaal daalt, terwijl de andere stijgt. Het afsterven van de oude mens voltrekt zich in een onafgebroken lijn vanaf de eerste dag van de vasten tot de laatste; de geboorte, de wording van de nieuwe mens doet datzelfde. De drie-eenheid van de vastenperiode wordt somtijds tot uitdrukking gebracht in haar lengte, die op drie dagen³⁴⁷², drie weken³⁴⁷³ of drie maal een gegeven tijdspanne³⁴⁷⁴ wordt gesteld, of ook door haar met onderbrekingen drie maal in acht te nemen³⁴⁷⁵.

De vasten, zowel publiek als privaat, vormde materieel een stelsel van handelingen en onthoudingen³⁴⁷⁶. De driedigheid was aan ieder dezer eigen. Ieder harer symbolizeerde sterven, crisis en wedergeboorte. Zij werden gezamenlijk vanaf het begin tot aan het einde der vastenperiode voortgezet. Dat werden ook zij, die de crisis symbolizeerden, hoewel deze laatste, in de engere zin des woords genomen, eenmalig was en geen afmeting in de tijd bezat³⁴⁷⁷. In de ruimere zin des woords was de vasten zelf crisis. De handelingen en onthoudingen zijn in de hier volgende alinea's gesorteerd op haar dominerende betekenis. Men bedenke, dat onder de dominerende betekenis de beide andere steeds aanwezig zijn.

De onthoudingen, die het sterven betroffen, beoogden, geheel zo als dat met het offer het geval was³⁴⁷⁸, de afbraak van het lichaam. Men vastte³⁴⁷⁹ en sloeg zich op de borst³⁴⁸⁰. Men at niet³⁴⁸¹, althans geen vlees³⁴⁸², vis³⁴⁸³, brood³⁴⁸⁴ of zelfs vruchten³⁴⁸⁵, men dronk niet³⁴⁸⁶ en

Oriente, deel LXXXII, Caïro, 1982, blz. 237-282, met pl. XLVII. De dag van nieuwe maan, feestdag der Egyptenaren: Marin., Vit. Procl., 19. Vgl. Porphy., Vit. Plotin., 10; Idem, de Antr. Nymph., 24. Zie noot 4120.

³⁴⁷¹ Rom., VI 2-11; Ephes., II 15, IV 22-24; Coloss., III 9-10. Vgl. II Cor., V 17; Gal., VI 14-15; I Petr., II 1-2.

³⁴⁷² Zie noot 3374.

³⁴⁷³ Zie noot 2144, 2157, 3455.

³⁴⁷⁴ Zie noot 3456-3458.

³⁴⁷⁵ Test. Isaac., IV 7 (Riessler); Talm. Babl., Bāb. Meš., 85a.

³⁴⁷⁶ In de hier volgende uiteenzetting is slechts datgene opgenomen, wat textueel als onderdeel van vasten of smeekbede wordt betiteld.

³⁴⁷⁷ Legis Actio Sacramento, blz. 3, noot 3.

³⁴⁷⁸ Zie noot 994, 1343, 1346.

³⁴⁷⁹ Richt., XX 26; I Kon., XXI 27; Jerem., XIV 12; Joël, I 14, II 12; Zachar., VII 5; Esth., IV 3, IX 31; Nehem., I 4, IX 1; I Bar., I 5; II Bar., V 7, IX 2; IV Ezr., V 20; Pap. Elephantine, XXX 15, 20, XXXI 14 (Cowley); Flav. Jos., Antiq., XX 89; Mišn., Ta'an., I 4-7, III 1, 3-4, 6, 9; Midr. Pesiq. Rabb., L 4; Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler).

³⁴⁸⁰ Zachar., VII 5 (LXX); I Machab., IV 39; Vit. Ad. et Ev., XXXVI 1, XL 1; Ev. Luc., XVIII 13; Jos. et Asen., X 17. Zie noot 3579, 3731, 3735, 3861, 3866, 4079.

³⁴⁸¹ Egyptenaren: vgl. noot 3314. Joden: Jon., III 7; Ps., CIX 24; Esth., IV 16; Jos. et Asen., X 20; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 24; Idem, De Decal., 159; Idem, De Spec. Legib., II 193, 195; Flav. Jos., Antiq., VII 154, 157, VIII 362, XI 228, 232, XII 290; Ev. Matth., IV 2; Ev. Luc., IV 2; Mišn., Jōm., VIII 1-3; ibid., Ta'an., I 4-6, III 9. Zie noot 3311, 3312, 3413, 3414, 3751, 3886, 4164.

³⁴⁸² Jos. et Asen., X 14, XIII 7. Zie noot 3546, 3752, 3888, 4050.

³⁴⁸³ Jos. et Asen., X 14. Zie noot 4054.

³⁴⁸⁴ Joden: II Sam., XII 17, 20, 21; Jos. et Asen., X 2, XIII 8; Ev. Matth., IV 3; Ev. Luc., IV 3. Phrygiërs: vgl. Sallust., De Diis et Mund., IV 10. Anders, Egyptenaren: zie noot 3314; Joden: zie noot 3755. Zie verder noot 3753, 3755, 3887, 4117.

³⁴⁸⁵ Phil. Jud., De Spec. Legib., II 197-198; Test. Isaac., IV 8 (Riessler). Vgl. Talm. Babl., Bāb. Bātr., 60b, en zie noot 4057.

³⁴⁸⁶ Egyptenaren: vgl. noot 3318. Joden: Jon., III 7 (geen water); Esth., IV 16; Jos. et Asen., X 2 (geen water), 14

onderhield geen geslachtelijk verkeer³⁴⁸⁷. Men waste³⁴⁸⁸ noch zalfde³⁴⁸⁹ zich; de vrouw ontknoopte de haren³⁴⁹⁰. Men scheurde zijn kleeft in³⁴⁹¹ en waste ook dit niet³⁴⁹², men legde zijn sieraden af³⁴⁹³ en staakte het werk³⁴⁹⁴. Deze onthoudingen gingen begeleid van de bij de psychische gesteldheid van de dodelijk getroffene passende gebaren. De vastende verkeerde in rouw³⁴⁹⁵ en droefenis³⁴⁹⁶. Hij weende³⁴⁹⁷ en klaagde zijn leed³⁴⁹⁸, hij sprak met omfloerste stem³⁴⁹⁹. Zijn houding verried zijn ontredde³⁵⁰⁰. Hij ging barvoets³⁵⁰¹, langzaam³⁵⁰² en met gebogen hoofd³⁵⁰³. Hij bracht de nacht wakend door³⁵⁰⁴.

Het sterven wordt gevolgd door de crisis, het oordeel Gods. De vastende wachtte dit af in deemoed en in gebed. Het betoon van deemoed wordt als zelfvernederings, תענית, ταπεινωσις, betiteld, met een term, die in de latere teksten de oudere, צום, in de betekenis „vasten” verdringt. Het gebed gaf uitdrukking aan het streven van de mens naar God³⁵⁰⁵. In het vastengebed³⁵⁰⁶

(geen offerwijn), XIII 8 (geen water); Phil. Jud., De Vit. Mos., II 24; Idem, De Decal., 159; Idem, De Spec. Legib., II 193, 195; Flav. Jos., Antiq., XI 232; Mišn., Jōm., VIII 1-3; ibid., Ta'an., I 4-6, III 9. Anders, Egyptenaren: noot 3315. Joden: Talm. Babl., Ta'an., 30b. Zie noot 3311, 3312, 3413, 3414, 3749, 3883, 4164.

³⁴⁸⁷ Phil. Jud., De Spec. Legib., II 195; Mišn., Jōm., VIII 1; ibid., Ta'an., I 6. Phrygiërs: vgl. Sallust., De Diis et Mund., IV 10. Afbraak der afgeleide lichamen. Zie noot 3304, 3414, 3425, 3756, 3890, 4165.

³⁴⁸⁸ II Sam., XII 20; Mišn., Jōm., VIII 1; ibid., Ta'an., I 6. Het gelaat: Jos. et Asen., XIV 12, 17; Ev. Matth., VI 17; vgl. Talm. Babl., Ta'an., 13, a-b. Zie noot 3414, 3425, 3757, 3904, 4166.

³⁴⁸⁹ II Sam., XII 20; Esth., IV 17k (LXX: ἡδύσματα); Ev. Matth., VI 17; Mišn., Jōm., VIII 1; ibid., Ta'an., I 6. Vgl. Flav. Jos., Antiq., XI 232 (ἡδέα). Zie noot 3425, 3758, 3898, 3906.

³⁴⁹⁰ Esth., IV 17k (LXX); Jos. et Asen., X 16; Paral. Jerem., II, 1-5. Vgl. Oudh. Med., deel XLI, Leiden, 1960, blz. 22-23, noot 10-18; noot 3762, 3897, hieronder. Afleggen van de sluier: Jos. et Asen., XIV 17; zie noot 4158.

³⁴⁹¹ I Kon., XXI 27; II Kon., XXII 11; Joël, II 13; Esth., IV 1; Ezr., IX 5; II Chron., XXXIV 19; I Machab., III 47, IV 39, XI 71; Flav. Jos., Antiq., X 59, XI 221; Talm. Babl., Ta'an., 14b. Zie noot 3318, 3586, 3693, 3865, 4074.

³⁴⁹² Mišn., Ta'an., II 7, IV 7. Zie noot 3322, 3584, 3905, 4166.

³⁴⁹³ Jos. et Asen., X 11, XIII 4. Zie noot 3581, 3764, 3895, 4146.

³⁴⁹⁴ Levit., XVI 29, XXIII 28, 30, 31; Numer., XXIX 7; Isaï., I 13 (LXX); Mišn., Pesāḥ., IV 5; ibid., Jōm., VIII 3; ibid., Ta'an., I 6. Zie noot 3409.

³⁴⁹⁵ Esth., IV 3; Nehem., I 4; Esth., IV 17k (LXX); I Esdr., VIII 69 (LXX); Test. XII Patr., I 1, 10; IV Ezr., V 20, X 4. Weeklacht: Jerem., IV 8; Joël, I 13, II 12; Amos, V 16; Zachar., VII 5; Esth., IV 3; Flav. Jos., Antiq., XIX 349; Euseb., Hist. Eccles., II 10, 8. Zie noot 3891, 4049.

³⁴⁹⁶ Ev. Matth., VI 16, IX 15. Vgl. Isid. Hispal., Etym., VI 19, 79.

³⁴⁹⁷ Richt., XX 26; II Sam., XII 21, 22; Joël, II 12; Zachar., VII 3; Ps., LXIX 11; Esth., IV 3; Ezr., X 1; Nehem., I 4; I Esdr., VIII 88 (LXX); II Machab., XIII 12; III Machab., V 25; I Bar., I 5; Apoc. Mos., VI 2, IX 3, XIII 1; Jos. et Asen., X 2, 5, 7, XIII 5, 6, 8; II Bar., V 6, IX 2; IV Ezr., V 13, 20, VI 35; Flav. Jos., Antiq., IX 9, XII 407, XIX 349, XX 91; Euseb., Hist. Eccles., II 10, 8; Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler). Zie noot 3358.

³⁴⁹⁸ Tekst: — היליל: Jerem., IV 8, XXV 34; Ezech., XXI 17 (12); Joël, I 13. — זעק: Jerem., XXV 34; Ezech., XXI 17 (12); Joël, I 14; Esth., IV 1, IX 31; Mišn., Ta'an., III 7. — βοᾶν: Jud., IV 15; I Machab., IV 40; Flav. Jos., Antiq., XI 221. — Andere termen: Jerem., XIV 12; Amos, V 16; II Bar., V 6; Jos. et Asen., X 5, 6, 7; Flav. Jos., Antiq., XIX 349, XX 91.

³⁴⁹⁹ Talm. Babl., Ta'an., 14b.

³⁵⁰⁰ Flav. Jos., Antiq., X 11. Vgl. Isid. Hispal., Etym., VI 19, 79.

³⁵⁰¹ Flav. Jos., Antiq., VIII 362; Mišn., Jōm., VIII 1; ibid., Ta'an., I 4-6. Zie noot 151, 348 (waartoe: Talm. Babl., Jōm., 78b). Schoeisel, symbool der materie: Phil. Jud., De Sacrif., 63; Idem, Quaest. in Exod., I 19. Zie noot 348-349, 352, 3550, 3574, 3769, 3903.

³⁵⁰² I Kon., XXI 27.

³⁵⁰³ Jezaj., LVIII 5; Talm. Babl., Ta'an., 14b.

³⁵⁰⁴ Jos. et Asen., X 2, 17, XIII 8. Zie noot 3698, 3821.

³⁵⁰⁵ Zie noot 1237-1241; De Geboorte van Horus, blz. 221, noot 2030, blz. 223, noot 2087-2089. De lijn der doelloorzaak: zie noot 1725.

³⁵⁰⁶ Zie noot 3357, 3452.

werd de begane zonde beleden³⁵⁰⁷ en berouw betoond³⁵⁰⁸. De bekering had reeds plaats gehad³⁵⁰⁹ en daartoe werd de goddelijke genade afgesmeekt³⁵¹⁰. De afstand tussen God in diens volmaaktheid en almacht en de mens in diens nietigheid en onmacht was op het ogenblik der crisis maximaal.

De symboliek der crisis was ingegeven door de overtuiging, dat de zonde de mens van God scheidt en hem buiten diens rijk plaatst³⁵¹¹. — 1° Men betrad onder normale omstandigheden de tempel met gedekten hoofde, ter ere Gods en ten teken der menselijke waardigheid³⁵¹². Aan Gods uitverkorene werd buiten de tempel het hoofd gezalfd, doordat men er bij wijze van gematerialiseerd licht olie op goot³⁵¹³. De vastende daarentegen bedekte het hoofd met aarde³⁵¹⁴, met as³⁵¹⁵ of zelfs met mest³⁵¹⁶. De aarde was de grond, waarin het lijk bijgezet, de zondaar eventueel levend begraven werd. De as vertegenwoordigde het vuur, waarin hij ter bestraffing werd verbrand³⁵¹⁷; het vuur van het zondoffer, waarin in geval van kwijtschelding van straf zijn substituuut het werd. De mest was de schande, waarmee de ter dood gebrachte door de omstanders werd overstelpt³⁵¹⁸. Door de bedekking met deze drie stoffen werd de verticale lijn doorbroken, die de mens met God verbindt³⁵¹⁹. — 2° Men betrad onder normale omstandigheden de tempel in een wit linnen gewaad³⁵²⁰. Buiten de tempel legde men zijn kleed van alle dag aan en in de plechtige uren des levens het ornaat of pronkgewaad³⁵²¹. De vastende zijnerzijds legde zich een rouwkleed³⁵²² van zwarte kleur³⁵²³ aan of bedekte zich met een door

³⁵⁰⁷ Levit., XVI 21; I Sam., VII 6; Dan., IX 4, 20; Ezr., X 1; Nehem., I 6, IX 2-3; I Esdr., VIII 88 (LXX); Esth., IV 17n (LXX); Jos. et Asen., XII 5-7; Flav. Jos., Antiq., VIII 362; Mišn., Jōm., III 8, IV 2, VI 2. Grieken: zie noot 3322. Perzen: zie noot 4024, 4058. Vgl. Isid. Hispal., Etym., VI 19, 79.

³⁵⁰⁸ Egyptenaren: zie noot 3318. Joden: Test. XII Patr., I 1, 9, IV 15, 4; Flav. Jos., Antiq., V 166, VIII 362. Vgl. Job, XLII 6; Test. Isaac., VIII 16 (Riessler).

³⁵⁰⁹ Joël II 12-13; Jon., III 8.

³⁵¹⁰ Tekst: — תָּחִיב: Jerem., XLII 9; Dan., IX 20. — תָּחִיב: Dan., IX 3, 18. — ἱκεσία, ἱκετεία: II Machab., III 18, X 25; III Machab., III 14, V 25; Malach., III 14 (LXX); Phil. Jud., De Congress., 107; Idem, De Spec. Legib., II 196, 203; Idem, Quod Omn. Prob., 148; Flav. Jos., Antiq., III 310, V 159, 256, VII 154, 327, IX 9, X 11, 64, XI 229, 231, 234, 326, XII 300, 407, XIX 349, XX 89; Euseb., Hist. Eccles., II 10, 8. — ἱλασμός: II Machab., X 26; Ps. Salom., III 8; Lysim. Aegypt., fr. 1 (Jacoby; ad 308); Phil. Jud., De Congress., 107; Idem, De Vit. Mos., II 24; Idem, De Spec. Legib., II 196; Flav. Jos., Antiq., X 64; Ev. Luc., XVIII 13.

³⁵¹¹ Zie noot 1737-1740.

³⁵¹² De Geboorte van Horus, blz. 351, noot 3361.

³⁵¹³ B. H. Stricker, Jezus' Koningschap, Amsterdam, Oxford, New York, 1979, blz. 3-7, noot 5-52.

³⁵¹⁴ Nehem., IX 1; I Machab., XI 71; II Machab., X 25; Vit. Ad. et Ev., XXXI 1, XXXVI 1, XL 1; Paral. Jerem., II 1-3; Talm. Jer., Ta'an., p. 65a, 47-49. Zie noot 3571, 3594, 3724, 3868.

³⁵¹⁵ Esth., IV 1; Dan., IX 3; Esth., IV 17k (LXX); Jud., IV 11, 15; I Machab., III 47, IV 39; Jos. et Asen., X 16, XIII 4, XIV 12, 17; Flav. Jos., Antiq., XI 221, XX 89; Mišn., Ta'an., II 1. Vgl. Talm. Babl., Ta'an., 16a; Midr. Genes. Rabb., XLIX 11. Zie noot 3340.

³⁵¹⁶ Esth., IV 17k (LXX). Zie noot 3533.

³⁵¹⁷ Zie noot 3774 (zondoffer), 3914-3915 (vuur).

³⁵¹⁸ Legis Actio Sacramento, blz. 51, noot 459. Vgl. Flav. Jos., Antiq., XX 89 (καταισχύειν).

³⁵¹⁹ Het hoofdhaar, middelaar tussen God en mens: zie noot 2768-2769. Vgl. noot 3534.

³⁵²⁰ Zie noot 148, 347.

³⁵²¹ II Sam., XII 20; I Esdr., VIII 68 (LXX); Esth., IV 17k (LXX); Ps. Salom., II 20; Jos. et Asen., X 11-12, XIII 2, XIV 13, 15; Flav. Jos., Antiq., VII 156, X 11, XI 234. Zie noot 3763, 3894, 4146.

³⁵²² Egyptenaren: zie noot 3318. Joden: Esth., IV 17k (LXX); Jos. et Asen., X 10; Flav. Jos., Antiq., XI 232, 234. Zie noot 3583, 3726, 3873, 4075, 4129.

³⁵²³ Maleach., III 14 (vgl. ibid., naar LXX); Ps., XXXV 14; Jos. et Asen., X 9-11, XIII 2, XIV 12, 15; Flav. Jos., Antiq., VII 154. Vgl. Isid. Hispal., Etym., VI 19, 79. Zie noot 3585, 3727, 3872, 4175.

een koord bijeengehouden zak³⁵²⁴, in dewelke hij ook overnachtte³⁵²⁵. De zwarte kleur was die van aarde en duisternis, de kleur van het graf. De zak was lijkwade³⁵²⁶ en benam de ledematen en met hen het lichaam de bewegingsvrijheid. Met de omhulling duidde de vastende aan, dat hij ook de horizontale betrekkingen tussen hemzelf en zijn medemens afsneed³⁵²⁷. — 3° Zich tot God richtend, binnen of buiten de tempel, nam men de staande houding aan³⁵²⁸. De vastende echter wierp zich als smekeling voorover met het gelaat op aarde terneder³⁵²⁹ of zat op de grond³⁵³⁰. Hij behoorde niet meer tot de menselijke maatschappij, maar tot de natuur, tot de aarde, de moeder, die hem had voortgebracht. — 4° De vastende spreidde een zak³⁵³¹, as³⁵³² of mest³⁵³³ onder zich uit en scheidde zich op deze wijze ook van de natuur af³⁵³⁴. De aarde was cosmisch altaar³⁵³⁵, hijzelf het offer, dat daarop werd opgedragen. Om een orakel te verkrijgen of ander transcendent gevolg teweeg te brengen placht de antieke mens te offeren en zich ter identificatie op de huid van het gedode dier te leggen of te zetten³⁵³⁶. De Scandinaviër stelde zich op zijn eigen kleed om tijdens het gerechtelijke tweegevecht zijn tegenpartij te wederstaan³⁵³⁷.

De onthoudingen betreffende de wedergeboorte hadden indirecte werking. Door zich te onthouden doodde men de oude mens actueel, wekte men de nieuwe mens potentieel tot leven. Het gezaaide wordt niet levend, tenzij, dat het gestorven zij³⁵³⁸; de vader en de moeder sterven in het kind³⁵³⁹. Zich het kleed scheurend³⁵⁴⁰, scheurde men zich tevens het lichaam. De delen van dit lichaam vormden de zaden, waaruit een ander lichaam voortkomen zou³⁵⁴¹. Men

³⁵²⁴ Joden: I Kon., XXI 27; Jon., III 5, 6, 8; Ps., XXXV 13, LXIX 12; Esth., IV 1-4; Dan., IX 3; Nehem., IX 1; I Chron., XXI 16; Jud., IV 10, 11, 14; I Machab., III 47; II Machab., III 19, X 25; I Bar., IV 20; Jos. et Asen., X 11, 16, XIII 3, XIV 12, 16; Pap. Elephantine, XXX 15, 20, XXXI 14, 19 (Cowley); Flav. Jos., Antiq., VII 327, VIII 362, X 11, XI 221, 223, 256, XII 300; Talm. Babl., Ta'an., 14b, 16a, 23b; Midr. Pesiq. Rabb., L 4. Syriërs: Menandr. Com., fr. 544 (Edmonds). Zie noot 3339.

³⁵²⁵ I Kon., XXI 27; Joël, I 13; Esth., IV 3. Zie noot 3551.

³⁵²⁶ Volgens Talm. Babl., Ta'an., 16a, substitueert voor de dierenhuid.

³⁵²⁷ Vgl. II Bar., XX 5; IV Ezr., IX 23, XIV 23, 36; De Geboorte van Horus, blz. 457, noot 5372. Zie alhier: noot 3312, 3534, 3543, 3871.

³⁵²⁸ B. H. Stricker, *Architectonische Monoliethen*, Amsterdam, Oxford, New York, 1978, blz. 9, noot 43 (Voeg toe: I Sam., I 26; Ev. Marc., XI 25; Ev. Luc., XVIII 11, 13).

³⁵²⁹ Joz., VII 6; Ezr., X 1; I Esdr., VIII 70, 88 (LXX); Jud., IV 11; I Machab., IV 40; II Machab., III 21, X 26, XIII 12; Vit. Ad. et Ev., XXXI 1, XXXVI 1, XL 1; Jos. et Asen., X 19, XI 1, XIV 4; IV Ezr., IX 28 (op grond liggen); Flav. Jos., Antiq., III 310, V 42, VII 154, 327, X 11, XI 231, XII 407; XX 89; Talm. Babl., Ta'an., 14b. Vgl. Isid. Hispal., Etym., VI 19, 79; en zie noot 3310, 3312, 3321, 3343, 3571, 3603, 3768, 3899, 4080, 4167.

³⁵³⁰ Jon., III 6; Job, II 8; Nehem., I 4; I Esdr., VIII 68-69 (LXX); II Bar., V 7; Phil. Jud., Quod Omn. Prob., 148 (zie noot 3634); Flav. Jos., Antiq., XIX 349 (op zak); Talm. Babl., Jōm., 78a (op leem); ibid., Ta'an., 14b. Zie noot 3311, 3320, 3322, 3323, 3634, 3635, 3687, 3700, 3767, 3901, 3916.

³⁵³¹ Jezaj., LVIII 5; Dan., IX 3; Jud., IV 11; Flav. Jos., Antiq., VII 154, XIX 349; Euseb., Hist. Eccles., II 10, 8. Vgl. Isid. Hispal., Etym., VI 19, 79.

³⁵³² Jezaj., LVIII 5; Jon., III 6; Job, II 8; Esth., IV 3; Dan., IX 3; Jos. et Asen., X 4, 15, 17, 18, 19, XIII 5, 6, XIV 4; Targ. I in Esth., IV 17. Vgl. Isid. Hispal., Etym., VI 19, 79. Zie noot 3772, 3917.

³⁵³³ Job, II 8 (LXX). Syriërs: Menandr. Com., fr. 544 (Edmonds). Zie noot 3516.

³⁵³⁴ Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 457, noot 5372. Alhier, noot 2473, 3519, 3527, 3723, 3869, 3870.

³⁵³⁵ Vgl. §13.

³⁵³⁶ Zie noot 741, 743, 744, 3596.

³⁵³⁷ Oudh. Med., deel LIX-LX, Leiden, 1978-1979, blz. 300, noot 30.

³⁵³⁸ I Cor., XV 36.

³⁵³⁹ De vader: De Geboorte van Horus, blz. 94-99, §30. De moeder: ibid., blz. 416, noot 4635.

³⁵⁴⁰ Zie noot 3491.

³⁵⁴¹ De Geboorte van Horus, blz. 502, noot 6279-6280.

bedekte zich met aarde en begroef dus doende de oude mens. Maar de aarde was de baarmoeder, waarin het zaad zich tot gewas, tot nieuwe mens zou ontwikkelen³⁵⁴². De zak, die men zich omlegde als lijkwade, was terzelfder tijd het vlies, dat in de baarmoeder het embryo omsluit³⁵⁴³. De zwarte kleur van het rouwgewaad was de kleur der duisternis in de baarmoederlijke holte en symbolizeerde de potentie³⁵⁴⁴.

De nieuwe mens was op het ogenblik zijner geboorte van zonde vrij³⁵⁴⁵, maar bezat door overerving de zondige aanleg van de oude. De onthoudingen betreffende de wedergeboorte waren tegen de door deze aanleg te veroorzaken zonden der toekomst gericht, niet tegen de reeds begane van het verleden. De vastende onthield zich van doodslag, at dus geen vlees³⁵⁴⁶, sneed het hoofdhaar niet af³⁵⁴⁷. Hij verstoorde de eigen rede niet door het drinken van wijn³⁵⁴⁸. Hij hernam door deze onthoudingen de onschuld, de staat, waarin, geheel als het kind, de mens in de oertijd onmiddellijk volgend op de schepping verkeerde. In de overtuiging, dat de menselijke natuur de neiging heeft zich van het heilsplan Gods te verwijderen, vermeed hij ook handelingen, die weliswaar niet zondig waren, maar afbreuk deden aan de deugd der soberheid en daardoor de wederstand tegen de zonde verminderden. Hij begaf zich in de vrije natuur³⁵⁴⁹ en ontliiep de stad met haar zedenbederf. Hij legde zijn schoeisel af en ging blootvoets³⁵⁵⁰. Hij sliep op de grond en niet op een bed³⁵⁵¹.

Al vastend beoefende hij weldadigheid³⁵⁵². Doodde hij zichzelf door onthouding, hij verdeelde zichzelf door het doen van geldelijke en andere schenkingen. Het vasten had de functie van het offer³⁵⁵³. Het fungeerde als dankoffer in de daarbij beoefende weldadigheid³⁵⁵⁴.

De vastende was heilige³⁵⁵⁵. Zij vasten was Gode welgevallig³⁵⁵⁶. Het verleende hem schoonheid van gelaat³⁵⁵⁷, scherpte van geest³⁵⁵⁸ en gezondheid des lichaams³⁵⁵⁹. Aldus de oudere Joodse letterkunde. Onder de Diaspora, na de val van Jeruzalem, verkeerde de leer in

³⁵⁴² Ibid., blz. 140, noot 1221-1223.

³⁵⁴³ Ibid., blz. 501, noot 6271-6273. Alhier, noot 3527.

³⁵⁴⁴ Zie noot 1724, 3728.

³⁵⁴⁵ B. H. Stricker, *De Maat der Dingen*, Amsterdam, Oxford, New York, 1976, blz. 8-9, noot 53-60.

³⁵⁴⁶ IV Ezr., IX 25; Test. Isaac., IV 8 (Riessler); Mišn., Ta'an., IV 7. Wel vruchten: IV Ezr., IX 24-26; zie noot 3482.

³⁵⁴⁷ Mišn., Ta'an., II 7, IV 7. Zie noot 3577, 3759, 3760, 3892.

³⁵⁴⁸ Ps., LXIX 13; IV Ezr., IX 25; Phil. Jud., *De Spec. Legib.*, II 193, 197; Test. Isaac., IV 8 (Riessler); Mišn., Ta'an., II 7, IV 7. Vgl. I Petr., II 2, en zie noot 3750, 3885, 4051.

³⁵⁴⁹ IV Ezr., IX 23-24, 26. Zie noot 2977, 3322, 3911.

³⁵⁵⁰ Zie noot 3501.

³⁵⁵¹ II Sam., XII 16, 17, 20, 21; Test. Isaac., IV 8 (Riessler); Flav. Jos., *Antiq.*, VII 154 (op zak), 156; Mišn., Ta'an., IV 7. Zie noot 124, 321-324, 3525, 3770, 3902.

³⁵⁵² Talm. Babl., Berāk., 6b; *ibid.*, Sanhedr., 35a. Nagestreefd bedrag volgens Midr. Pesīqt. Rabb., XXV 2: het een-vijfde gedeelte van het vermogen. Zie noot 2738-2743.

³⁵⁵³ Zie noot 3301.

³⁵⁵⁴ Vgl. Ibn Māğa, Sunan, VII 44: *zakātul-ğasadi aš-šawmu*, „het vasten is het offer des lichaams”. Zie noot 1749-1750, 3302.

³⁵⁵⁵ II Bar., XX 5, XXI 1; Talm. Babl., Ta'an., I 1a. Vgl. Apoc. Eliae, XXIII 2-3. Zie noot 3335.

³⁵⁵⁶ Jezaj., LVIII 5-6; Tob., XII 8; I Hen., CVIII 7; Test. XII Patr., XI 9,2, 10,1-2; Apoc. Sophon., XI 16-19 (Riessler); Talm. Babl., Berāk., 31b.

³⁵⁵⁷ Test. XII Patr., XI 3, 4. Zie noot 198.

³⁵⁵⁸ Phil. Jud., *De Migr. Abrah.*, 204. Vgl. Idem, *De Ebriet.*, 148.

³⁵⁵⁹ Zie noot 199.

haar tegendeel. De vastende was in de ogen der Rabbijnen zondaar³⁵⁶⁰. Zijn vasten onttrok hem aan zijn godsdienstige verplichtingen³⁵⁶¹ en maakte hem tot last voor de gemeenschap³⁵⁶². Het deed hem vermageren³⁵⁶³, het verzwakte hem³⁵⁶⁴ en maakte zijn tanden zwart³⁵⁶⁵. Gelofte, Nazireaat en vasten, de Rabbijnen verwerpen hen alle gelijkelijk, en alle om dezelfde reden. Zij kennen het onderscheid tussen goddelijkheid en heiligheid niet. Heilig op aarde is voor hen slechts het goddelijke gebod. Door dit nauwgezet na te leven verwerft de mens zich een schijn van heiligheid. Maar zijn binding aan de natuur verhindert hem zich boven zichzelf te verheffen.

§46 Het gebed, het vastengebed, had het offer des levens als uitgangspunt, de smeekbede had het behoud des levens ten doel. De smeekbede was niet als het vastengebed noodzakelijkerwijze tot God gericht, zij kon het ook zijn tot de medemens, individueel of collectief; wat eenheid is in God, is veelheid in de mens. De smeekbede was bede om genade, wanneer door de smekeling gericht tot degene, die in staat was hem het leven te ontnemen. Zij was bede om bescherming, wanneer door de smekeling gericht tot degene, die in staat was zijn leven te behoeden voor de aanslagen van derden.

De smeekbede heet in het Egyptisch *dbḥ*³⁵⁶⁶, Coptisch *τωβζ* of *сопсн*, in het Hebreeuws *תחנו* of *תחנו*³⁵⁶⁷, in het Perzisch *lābak*, in het Grieks *ἱκεσία* of *ἱκετεία*, in het Latijn *supplicatio*. Over haar zijn vele gegevens vervat in de letterkunde van Grieken en Romeinen³⁵⁶⁸, en niet minder vele in die der Arabieren³⁵⁶⁹. Uit dat alles is hier slechts datgene opgenomen, wat betrekking heeft op de leer van Pythagoras en de zijnen.

De smeekbede werd door begeleidende handelingen geadstrueerd, maar niet door gebed of offer. Terwijl het vasten was ingegeven door het innerlijke conflict, de wroeging, was de smeekbede dat door het uiterlijke, de spijt; beide waren het in angst voor de straf. De bede om genade tot de medemens gericht was daad van onderwerping. Deze laatste was door de smekeling in zijn recht gekrenkt en had hem in zijn macht weten te verkrijgen. Hij streefde naar rechtsherstel en wilde dat, daar hij zowel beledigde partij als rechter was, bewerkstelligen door het nemen van wraak. De verhouding der partijen was ook ditmaal die van macht tegenover onmacht. De plaats van handeling was dikwijls het slagveld.

Het ceremonieel der smeekbede was aan de omstandigheden aangepast. De publieke smeekbede verliep anders dan de private, de collectieve smeekbede anders dan de individuele.

³⁵⁶⁰ Talm. Babl., Ta'an., 11, a-b; ibid., Nedār., 10a; ibid., Nāz., 19a, 22a; ibid., Bāb. Qamm., 91b. Zie noot 2369, 3290, 3465.

³⁵⁶¹ Talm. Babl., Ta'an., 11b.

³⁵⁶² Tōs., Ta'an., II 12; Talm. Babl., Ta'an., 22b.

³⁵⁶³ Ps., CIX 24; Talm. Babl., Giṭṭ., 56a. Zie noot 1749.

³⁵⁶⁴ Ps., CIX 24; Tōs., Ta'an., II 12; Talm. Jer., Rōš haš-Šān., p. 57b, 63; Talm. Babl., Megill., 16a; Midr. Klaagl. Rabb., I 14, 43; Midr. Ps., XXXI 9.

³⁵⁶⁵ Talm. Jer., Šabb., p. 7c, 30-31; ibid., Bēš., p. 61d, 8-9; Talm. Babl., Hāg., 22b; ibid., Nāz., 52b; ibid., Sōṭ., 12a. Zie noot 204.

³⁵⁶⁶ Erman-Grapow, Wörterbuch, deel V, blz. 439,6-440,2 (om het leven: ibid., blz. 439, noot 11 en 12).

³⁵⁶⁷ Vgl. I Kon., VIII 28, 30, 38, 45, 49, 52, 54, IX 3; Jerem., XXXVII 20, XXXVIII 26, XLII 2; Zachar., XII 10; Ps., VI 10, LV 2, LXXXVI 6, CXLIII 1; Dan., IX 3, 17, 20; II Chron., VI 19, 21, 29, 35, 39, XXXIII 13; Phil. Jud., De Somn., II 299; Idem, De Spec. Legib., II 196.

³⁵⁶⁸ Ik zocht tevergeefs naar een voorstudie.

³⁵⁶⁹ Vgl. vooralsnog: J. Wellhausen, Reste Arabischen Heidentums, Berlin en Leipzig, 1927, blz. 193-195.

Publiek en collectief was de smeekbede van de bewoners der stad Syene aan de zuidgrens van Egypte, toen deze door de Aethiopiërs of Koesjieten werd belegerd: „Nadat zij alle leeftijd(sklass)en bijeengebracht hadden, naderden zij met twijgen tot smeking, ἱκετηρία, in de handen, met aangestoken kaarsen en fakkels, voorafgegaan door de priesterlijke families en de godenbeelden bij wijze van gezanten, als smekelingen over de brug tot de Aethiopiërs, wierpen zich van verre op de knieën neder en smeekten dezen eendrachtig en met klagelijke stem, onder medelijdenwekkend gekrijt. Jammerlijker nog, zij legden hun zuigelingen op de grond voor zich neder en lieten hen gaan waarheen zij wilden, ten einde de toorn der Aethiopiërs door middel van dit onverdachte en schuldloze gedeelte der (bevolking) te vermurwen. De kleintjes vluchtten van schrik en in onwetendheid van hetgeen geschiedde voor hun ouders en verzorgers, wellicht ook om aan het helse lawaai te ontkomen, en kropen deels over de weg naar de vijanden toe, gingen hun deels met wankele schreden en onder geweent tegemoet, als belichaamde het noodlot de smeekbede in hen”³⁵⁷⁰. Publiek en collectief was ook de smeekbede door de Joden gericht tot Petronius, de Romeinse gouverneur van Palestina, die van keizer Gaius, Caligula, de opdracht had gekregen een beeld van hem in de tempel te Jeruzalem te doen oprichten. De Joden wachtten hem op: „Toen Petronius van verre zichtbaar werd, vielen alle rangen als bij bevel op de grond voor (hem) neder, onder het uiten van smartelijke jammerklachten en smeekbeden. Toen hij hen maande op te staan en naderbij te komen, verhieven zij zich schoorvoetend, bestrooiden zich met stof en benaderden hem, de ogen van tranen stromend en de beide handen op de rug geslagen, als waren zij gekneveld”. De smeekbede, door de ouderlingen uitgesproken, volgt³⁵⁷¹. Het onderscheid tussen publieke, private, collectieve en individuele smeekbede is dikwijls moeilijk te treffen. Dezelfde handelingen waren bij alle gebruikelijk.

De smekeling benaderde de gekrenkte in nederigheid³⁵⁷², met gebogen hoofd³⁵⁷³, barrevoets³⁵⁷⁴. Hij was met stof³⁵⁷⁵ of met vuil³⁵⁷⁶ bedekt en had zijn haren laten uitgroeien³⁵⁷⁷. Hij sloeg zich op het gelaat³⁵⁷⁸ en op de borst³⁵⁷⁹, en trok zich het haar uit³⁵⁸⁰; zijn sieraden³⁵⁸¹ en uiteraard zijn wapens³⁵⁸² waren afgelegd. Hij droeg een rouwkleed³⁵⁸³, een

³⁵⁷⁰ Helioid., Aethiop., IX 11.

³⁵⁷¹ Phil. Jud., Leg. ad Gai., 228. Zie noot 3514 (stof), 3529 (liggen); 3589 (boeiing).

³⁵⁷² Flav. Jos., Bell. Jud., II 604; Idem, Antiq., XI 225, XIV 172, XVI 267.

³⁵⁷³ Flav. Jos., Antiq., XX 58. Zie noot 3687, 3815.

³⁵⁷⁴ Flav. Jos., Bell. Jud., II 314. Zie noot 3501.

³⁵⁷⁵ Zie noot 3725.

³⁵⁷⁶ Alexandrijnen: Liv., Ab Urb. Cond., XLIV 19, 7; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., V 1, 1f. Zie noot 3725.

³⁵⁷⁷ Alexandrijnen: Liv., Ab Urb. Cond., XLIV 19, 7 (haren en baard). Joden: Flav. Jos., Antiq., XIV 172; Talm. Jer., Rōš haš-Šān., p. 57b, 9; vgl. Mišn., Sōt., I 5. Zie noot 3547.

³⁵⁷⁸ Flav. Jos., Antiq., XIX 141. Zie noot 3732, 3860, 4076.

³⁵⁷⁹ Flav. Jos., Antiq., XVI 216, XVII 142. Zie noot 3480.

³⁵⁸⁰ Flav. Jos., Antiq., XVI 216. Zie noot 3863, 3864, 4072.

³⁵⁸¹ Ps. Salom., II 20; Mišn., Sōt., I 6. Zie noot 3493.

³⁵⁸² Flav. Jos., Vit., 328; Idem, Bell. Jud., II 637.

³⁵⁸³ Joden: Flav. Jos., Antiq., II 136. Trojanen: Sisyp. Co., fr. 1 (Jacoby; ad 5). Zie noot 3522.

vuil³⁵⁸⁴, zwart³⁵⁸⁵ kleeft, dat hij had ingescheurd³⁵⁸⁶, of een zak³⁵⁸⁷. Hij gebaarde als gevangene, had een koord om de hals³⁵⁸⁸ en de armen op de rug geslagen, ³⁵⁸⁹, hij had de borst ontbloot, als vroeg hij om nedergestoken te worden³⁵⁹⁰. Hij droeg de instrumenten te zijner terechtstelling aan: het zwaard³⁵⁹¹ om de hals, de gevorkte paal, ³⁵⁹², prototype van het latere kruis, in de hand, een bekken met gloeiende kolen³⁵⁹³, los gestrooide aarde³⁵⁹⁴ of as³⁵⁹⁵ op het hoofd. Ja zelfs, hij was reeds geëxecuteerd en zat op de huid van het hem substituerende offerdier³⁵⁹⁶. Om zich als smekeling te doen kennen hield hij een olijftak voor zich uit³⁵⁹⁷. De olijftak keert op midzomer zijn bladeren om³⁵⁹⁸ en symbolizeert daarmee de vergankelijkheid van de macht³⁵⁹⁹. Zijn vrouw en kinderen begeleidden hem³⁶⁰⁰, deelgenoten in

³⁵⁸⁴ Zachar., III 3-4; Ovid., Metam., X 74. Zie noot 3492.

³⁵⁸⁵ Joden: Flav. Jos., Vit., 138; Idem, Bell. Jud., I 506; Idem, Antiq., XIV 172, XVI 267; Mišn., Sōt., I 6; Talm. Jer., Rōš haš-Šān., p. 57b, 8 (kleeft, sluier). Arabieren: Flav. Jos., Antiq., XVI 287. Kleur der smeebede, wit: Pythag., apud Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 34. Zie noot 3523.

³⁵⁸⁶ Numer., XIV 6; I Machab., XIII 45; Flav. Jos., Bell. Jud., II 316, 322, 601; Handel., XIV 14; Mišn., Sōt., I 5; ibid., Makk., III 12. Zie noot 3491.

³⁵⁸⁷ I Kon., XX 31, 32; Ps. Salom., II 20; Flav. Jos., Bell. Jud., II 237; Idem, Antiq., VIII 385, XX 123. Zie noot 3339.

³⁵⁸⁸ Joden: I Kon., XX 31, 32; Ps. Salom., II 20; vgl. Mišn., Sōt., I 6. Syriërs: Flav. Jos., Antiq., VIII 385. Grieken: vgl. Demosth., Or., XXIV 139; Polyb., Hist., XII 16, 10-11; Diod. Sic., Bibl. Hist., XII 17, 2, 5; Stob., Eclog., IV 2, 19 (p. II 127, Hense).

³⁵⁸⁹ Egyptenaren: Heliod., Aethiop., IX 5. Joden: Phil. Jud., Leg. ad Gai., 228; Flav. Jos., Bell. Jud., II 601. Syriërs: Ammian. Marcell., Res Gest., XVIII 8, 5. Perzen: Lucian., Navig. seu Vot., 30. Armeniërs: vgl. Faust. Byzant., Bibl. Hist., III 3 (p. I 211b, Langlois). Scythen: Lucian., Toxar., 48. Grieken, ἐξαγκονίειν: Phil. Jud., In Flacc., 74; Idem, Leg. ad Gai., 129, 228. Op de wijze van de vogel, door het samenbinden der vleugels, *ἄνη*: Erman-Gradow, Wörterbuch, deel V, blz. 578, noot 8-10. Zie noot 671, 846, hierboven.

³⁵⁹⁰ Flav. Jos., Bell. Jud., II 322. Ter ontering: Mišn., Sōt., I 5; ibid., Makk., III 12.

³⁵⁹¹ Flav. Jos., Vit., 138; Idem, Bell. Jud., II 601.

³⁵⁹² Egyptenaren: I Chaëmw., IV 35, 37, V 37-38; vgl. E. A. Wallis Budge, Osiris and the Egyptian Resurrection, Londen en New York, 1911, deel I, blz. 204-208.

³⁵⁹³ Egyptenaren: I Chaëmw., IV 35-36, 37, V 38-39. Joden: Spreuk., XXV 22; Rom., XII 20. Zie noot 3915.

³⁵⁹⁴ Libyërs: vgl. Gabin., apud Strab., Geogr., XVII 3, 8. Joden: Phil. Jud., Leg. ad Gai., 228; Flav. Jos., Bell. Jud., II 322, 601. Trojanen: Sisyph. Co., fr. 1 (Jacoby; ad 5). Zie noot 3514.

³⁵⁹⁵ Flav. Jos., Bell. Jud., II 237; Idem, Antiq., XX 123. Zie noot 3340.

³⁵⁹⁶ Lucian., Toxar., 48. Zie noot 3536.

³⁵⁹⁷ Alexandrijnen: Liv., Ab Urb. Cond., XLIV 19, 7. Olie des levens, Joden: Vit. Ad. et Ev., XXXVI 2, XL 1. Palmtak, Egyptenaren, behalve noot 3570: Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., IV 13, 1. Joden: vgl. I Machab., XIII 37; II Machab., XIV 4. Als ἱκετηρία, Egyptenaren: Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., IV 13, 1-4. Libyërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., XXIV 10, 2; vgl. Gabin., apud Strab., Geogr., XVII 3, 8. Joden: Phil. Jud., Leg. ad Gai., 228, 276; Flav. Jos., Bell. Jud., II 637, IV 553. Phoeniciërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., XVI 45, 2-3; Dio Cass., Hist. Rom., XXI, fr. 9, 30, 6 (Zonaras).

³⁵⁹⁸ Theophr., Hist. Plant., I 10, 1; Idem, De Caus. Plant., II 19, 1; Porphy., De Antr. Nymph., 33; Cassian. Bass., Geopon., IX 2, 3; Plin., Nat. Hist., II 108, XVI 87; Gell. Noct. Attic., IX 7, 1.

³⁵⁹⁹ Porphy., De Antr. Nymph., 33.

³⁶⁰⁰ Joden: I Machab., XIII 45; Susann., 30; Phil. Jud., Leg. ad Gai., 227; Flav. Jos., Vit., 210, 328. Trojanen: Sisyph. Co., fr. 1 (Jacoby; ad 5).

het hem wachtende lot. Voor de gekrenkte staand, hief hij zijn armen op in de gebedshouding³⁶⁰¹, weende³⁶⁰² en wierp zich ter aarde neder³⁶⁰³. Hij sprak nederige taal³⁶⁰⁴ en bezwoer de gekrenkte³⁶⁰⁵, onder omvatting van diens knieën³⁶⁰⁶ of voeten³⁶⁰⁷. In de praktijk des levens was het dikwijls onraadzaam deze onvoorbereid te benaderen. De smekeling liet dan door een derde bemiddelen en verscheen niet, dan nadat hem garanties voor zijn veiligheid waren gegeven³⁶⁰⁸. Of ook, hij wendde zich tot de vrouw of het kind van de gekrenkte³⁶⁰⁹. Had hij dezen voor zich gewonnen, hij wachtte de komst van de heer des huizes af.

Het recht van smeekbede, het recht op genade, was goddelijk recht³⁶¹⁰, ingesteld volgens de Egyptenaren door de godin Isis³⁶¹¹. De smekeling was ἄνθος, rein, en ἱερός, heilig³⁶¹². Zo niet de mens, God verhoorde zijn bede³⁶¹³. De gekrenkte was tot genadeverlening verplicht³⁶¹⁴, hoezeer dit hem ook tegenstond³⁶¹⁵. Hij verleende genade door de smekeling de rechterhand toe te steken³⁶¹⁶. In zeldzame gevallen deed hij hem een substituut stellen, waaraan de executie werd

³⁶⁰¹ Egyptenaren: Heliod., Aethiop., IX 5; H. D. Schneider en M. J. Raven, *De Egyptische Oudheid*, 's Gravenhage, 1987, blz. 93, afb. 82a. Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., V 318, 403, VII 144; Idem, Antiq., XIII 232. Zie noot 3294.

³⁶⁰² Joden: Phil. Jud., Leg. ad Gai., 228; Flav. Jos., Vit., 138, 210; Idem, Bell. Jud., I 506, VI 119; Idem, Antiq., XIX 141. Arabieren: Flav. Jos., Antiq., XVI 288.

³⁶⁰³ Egyptenaren: Schneider-Raven, *De Egyptische Oudheid*, blz. 93, afb. 82a. Alexandrijnen: Liv., Ab Urb. Cond., XLIV 19, 7. Joden: Numer., XIV 5; II Sam., XIX 19 (18), vgl. XIV 33; Phil. Jud., Leg. ad Gai., 228; Flav. Jos., Vit., 138, 210; Idem, Bell. Jud., I 506, 621, II 171, 316, 321, III 454; Idem, Antiq., VII 193, 264, XVII 94. Phoeniciërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., XXXII 6, 3; Liv., Ab Urb. Cond., XXX 16, 4. Trojanen: Sisyph. Co., fr. 1 (Jacoby; ad 5). De smeekbede zelf valt ter aarde: Jerem., XXXVII 20, XXXVIII 26, XLII, 2, 9; Dan., IX 18, 20. Zie noot 3529.

³⁶⁰⁴ Egyptenaren: zie noot 3318, 3319, 3507 (schuldbelijdenis). Alexandrijnen: Liv., Ab Urb. Cond., XLIV 19, 7. Joden: Job, XL 27 (22); Flav. Jos., Bell. Jud., I 506, V 318; Idem, Antiq., VII 264 (schuldbelijdenis), XIV 172. Phoeniciërs: Liv., Ab Urb. Cond., XXX 16, 5. Trojanen: Sisyph. Co., fr. 1 (Jacoby; ad 5). Klaagzang, Joden: Phil. Jud., Leg. ad Gai., 228.

³⁶⁰⁵ Flav. Jos., Bell. Jud., V 438.

³⁶⁰⁶ Theodot., De Jud., fr. 1 (Jacoby; ad 11); Flav. Jos., Antiq., XVII 94. Vgl. *De Geboorte van Horus*, blz. 70-72, §25; noot 3738, hieronder.

³⁶⁰⁷ Flav. Jos., Bell. Jud., I 621, III 201; Idem, Antiq., VII 264. Vgl. Erman-Grapow, *Wörterbuch*, deel II, blz. 462, noot 5-7; *Legis Actio Sacramento*, blz. 73, noot 602.

³⁶⁰⁸ Joden: I Kon., I 51-53; Phil. Jud., De Vit. Mos., I 34; Flav. Jos., Antiq., VII 361, VIII 385-386, XIV 15. Perzen: Flav. Jos., Antiq., XVIII 328, 329, 334.

³⁶⁰⁹ Grieken: Thucyd., Hist., I 136; Plut., Themist., 24.

³⁶¹⁰ Joden: Phil. Jud., De Vit. Mos., I 36; Idem, De Virtut., 124. Pythagoras: Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 34.

³⁶¹¹ Hymn. Memph. in Isin, 36. Zie noot 3335.

³⁶¹² Pausan., Graec. Descr., VII 25, 1.

³⁶¹³ Deut., IV 4; II Machab., X 26; Phil. Jud., Quod Deter., 70; Idem, Quis Heres, 124, 273; Idem, De Fug., 56; Idem, De Vit. Mos., I 36; Idem, Hyp., (VIII) 7, 9. Vgl. Flav. Jos., Bell. Jud., II 128.

³⁶¹⁴ Koesjieten: Heliod., Aethiop., IX 6. Joden: zie noot 3664. Vgl. Deut., XV 7-11; Spreuk., XVIII 23; Phil. Jud., Hyp., (VIII) 7, 9; Flav. Jos., Contr. Apion., II 213; Idem, Bell. Jud., III 535. Indiërs: Jāgñavalkjasmṛti, III 299; Viṣṇusmṛti, LIV 32; Mahābhārata, II 5, 45, VII 166, 48-49, XII 142, 24-25, XIII, Append. I, no. 8, 37-38. Pythagoras: zie noot 3649.

³⁶¹⁵ Zo Mahābhārata, XII 142, 24 (var.): „De boom onttrekt zijn schaduw zelfs niet aan hem, die hem komt omhakken”.

³⁶¹⁶ Joden: I Machab., XIII 45, 50; Flav. Jos., Bell. Jud., III 334, 455, V 517, VI 318-320, 345, 351, 352, 356, 378, 433; Idem, Antiq., VIII 387, XI 336, XIV 430. Perzen: Flav. Jos., Antiq., XVIII 328, 329, 334. God, Egyptenaren: Apul., Metam., XI 25; vgl. Corp. Herm., XVIII 10; Stob. Herm., XXIII 67. Joden: Flav. Jos., Antiq., VI 25. Perzen: H.-C. Puech, *Le Manichéisme*, Parijs, 1949, blz. 170, noot 317.

voltrokken³⁶¹⁷. Genade verlenend aan zijn medemens, verwierf de gekrenkte voor zichzelf de genade Gods³⁶¹⁸. Verzaakte hij zijn plicht, de wereldorde was door hem verstoord³⁶¹⁹; hij verviel in doodzonde³⁶²⁰ en kon verwachten te eniger tijd op zijn beurt in staat van smeking te vervallen³⁶²¹. De smeekbede moest echter oprecht zijn³⁶²², de zonde door de smekeling in dwaling of onder dwang zijn begaan³⁶²³. Wanneer dat niet het geval was, kon de gekrenkte zijn recht nemen door hem ter plaatse te doden³⁶²⁴. Schonk hij hem het leven³⁶²⁵, hij nam tevens op zich hem niet indirect uit de weg te laten ruimen³⁶²⁶, noch ook hem aan derden uit te leveren³⁶²⁷. Hij was dus verplicht de smekeling bij zich te houden en in zijn onderhoud te voorzien³⁶²⁸, tot tijd en wijle, dat deze buiten gevaar was en zijns weegs kon gaan. Zolang als het gevaar aanhield, stond hij met zijn leven voor hem borg³⁶²⁹.

Wie veiligheid zocht, hij, wiens bedde op bescherming was gericht, zocht deze binnen de muren van het tempelcomplex of van het huiselijke erf. God zelf beschermt zijn heiligdom tegen zijn vijanden³⁶³⁰. De muren van het heiligdom waren somtijds van kantelen voorzien, als ware het een vesting³⁶³¹. De tempel verleende asiel³⁶³². Vertrouwde de smekeling daarop niet, hij

³⁶¹⁷ Zie noot 687.

³⁶¹⁸ Joden: zie noot 3664; vgl. Deut., XV 10. Indiërs: Mahābhārata, III, Append. I, no. 21, 93-95, XII 141, 2-3, XIII, Append. I, no. 8, 67-76.

³⁶¹⁹ Indiërs: Mahābhārata, XIII 98, 8-11.

³⁶²⁰ Joden: Phil. Jud., De Virtut., 124; Flav. Jos., Contr. Apion., II 207. Vgl. Deut., XV 9; Siracid., IV 5-6. Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 12. Perzen: vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., XVI 45, 3. Indiërs: Mahābhārata, XII 145, 18. Als de zonde begaan door het doden van de brahmaan: Viṣṇusmṛti, XXXVI 1; Mahābhārata, III 131, 5 (var.), XII 35, 10-13, 142, 16, XIII 98, 11, XVII 3, 11, 15. Grieken: zie noot 3673.

³⁶²¹ Joden: vgl. Deut., XV 15. Indiërs: Mahābhārata, III, Append. I, no. 21, 76-78, VII 166, 48-49.

³⁶²² Flav. Jos., Bell. Jud., V 403-404. Zie noot 3329.

³⁶²³ Zie noot 2305-2306, 2308-2309, 3326.

³⁶²⁴ Joden: Exod., XXI 14; I Kon., I 52, II 28-34; Phil. Jud., De Confus. Ling., 160; Idem, De Fug., 53, 80; Flav. Jos., Antiq., VIII 13-16. Grieken: vgl. Idem, ibid., XV 89.

³⁶²⁵ Joden: I Kon., I 52; Flav. Jos., Bell. Jud., II 454, 497, IV 220, V 319; Perzen: Idem, Antiq., XVIII 328.

³⁶²⁶ Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., III 535. Perzen: ibid., XVIII 335-337. Indiërs: vgl. Mahābhārata, XIII 142, 5-6.

³⁶²⁷ Joden: Deut., XXIII 16 (15); Phil. Jud., De Virtut., 124; Flav. Jos., Antiq., XIV 15. Perzen: ibid., XVIII 334. Indiërs: Mahābhārata, III, Append. I, no. 21, 76-78, XIII, Append. I, no. 8, 15-18, XVII 3, 11, 16. Pythagoras: Jambl., Vit. Pythag., 177; zie noot 3670.

³⁶²⁸ Deut., XXIII 17 (16); Phil. Jud., De Virtut., 124.

³⁶²⁹ Indiërs: Mahābhārata, XIII 115, 15, Append. I, no. 8, 17-18, 58.

³⁶³⁰ Egyptenaren: H. Kees, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LVII, Leipzig, 1922, blz. 97, regel 4-5 der hymne. Joden: Flav. Jos., Antiq., VIII 114; Midr. Genes. Rabb., LXXVIII 5.

³⁶³¹ Egyptenaren: U. Hölscher, Medinet Habu, Leipzig, 1933, pl. X, afb. 16, pl. XVIII, afb. 27, pl. XXIII, afb. 32. Waartoe: — 1° De Hasmonaeën herbouwden in het jaar 164 v. Chr. de tempel te Jeruzalem en brachten op diens voorgevel (τὸ κατὰ πρόσωπον) „gouden kransen en kleine schilden” aan: I Machab., IV 57. De Atheners bevestigden, een eeuw na datum, de tijdens de slag bij Plataeae, in 479 v. Chr., op de Perzen buitgemaakte gouden schilden aan de architraven (ἐπιστύλιον) van de tempel van Apollo te Delphi, en de Aetoliërs voegden daaraan in 278 v. Chr. de schilden toe door hen op de Galliërs veroverd: Aeschin., Or., III 116; Pausan., Graec. Descr., X 19, 4. — 2° Onder de regering van de Romeinse koning Numa Pompilius, 715-673 v. Chr., viel een schild vanuit de hemel te Rome neder: Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 71, 1; Plut., Num., 13; Ovid., Fast., III 373-374; Fest., De Verb. Signif., sub voce Mamuri Veturi (p. 117, Lindsay); Serv., Comment. in Vergil., Aen., VII 188, VIII 664. Numa verhoogde dit getal tot twaalf door er elf identieke schilden bij te laten maken: Plut., Num., 13. De schilden waren heilig: Plut., ibidem. Hun aanwezigheid was garantie (pignus) van de veiligheid der stad: Plut., Num., 13; Lyd., De Mensib., IV 55; Liv., Ab Urb. Cond., V 54, 7, LXVIII (perioch.); Ovid., Fast., III 346, 354, 379; Flor., Epit., I 1, 2, 3; Fest., De Verb. Signif., sub voce Mamuri Veturi (p. 117, Lindsay); Serv., Comment. in Vergil., Aen., VII 188, VIII 664. De nederval uit de hemel geschiedde op de 1ste van de

nam in uiterste nood de hoorns van het altaar vast³⁶³³. Maar zo ver kwam het gewoonlijk niet. De smekeling zette zich, wanneer zich wendend tot God, bij het altaar neder³⁶³⁴, wanneer zich wendend tot een menselijke beschermer, bij de haard van diens huis³⁶³⁵.

De smeekbede had haar prototype in het goddelijke Woord. God stuurt dit uit om zijn schepselen het aanzijn te verlenen en hen daarin te behouden. De schepselen streven naar God³⁶³⁶. Het Woord keert tot deze na verrichte taak terug, ditmaal als smeekbede³⁶³⁷. Op aarde zijnde, is het Woord belichaamd in de Levieten. Dat wil zeggen, in de wijdere betekenis van de term: in de priesterschap. Ook deze is smekeling³⁶³⁸. De mens is het ten allen tijde, maar zekere mensen worden in de teksten met name als zodanig betiteld. Dezelken zijn: 1° De

maand maart, de Nieuwjaarsdag: Lyd., *De Mensib.*, III 22, IV 42; Ovid., *Fast.*, III 361-392; op het midden des daags: Ovid., *ibid.*, III 371. De schilden werden toevertrouwd aan priesters, de Sali, residerend op de Palatijn en twaalf in getal: Plut., *Num.*, 13. De Sali waren jonge mannen: Dionys. Halic., *Antiq. Rom.*, II 70, 1, 4; Diomed., *Ars Gramm.*, III, p. 476 (Keil); Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 44, noot 3. Zij droegen de schilden gedurende de maand maart aan de linkerarm en spreidden hen ten toon bij hun cultische dansen: Dionys. Halic., *Antiq. Rom.*, II 70, 2-5, 71,2; Plut., *Num.*, 13; Lyd., *De Mensib.*, IV 60; Liv., *Ab Urb. Cond.*, I 20, 4; *Calend. Philocal.*, d. d. Mart., 9 (p. I 338, *Corpus Inscriptionum Latinarum*). Elagabalus, Romeins keizer van Syrische herkomst, 218-222 A. D., deed hen naar de door hem te Rome gebouwde Zonnetempel overbrengen: Ael. Lamprid., *Anton. Heliog.*, III 4. Nieuwjaarsdag, twaalfstal van schilden en priesters, de jeugd dezer laatsten, de nederval op de middag, Elagabalus' interpretatie, dat alles getuigt van zonnecultus. — 3° Koning Salomo maakte „tweehonderd rondassen van geslagen goud; zeshonderd (sikkelen) gouds liet hij opwegen tot elke rondas. Insgelijks driehonderd schilden van geslagen goud; drie pond gouds liet hij opwegen tot elk schild; en de koning leide ze in het huis des wouds van Libanon": I Kon., X 16-17; II Chron., IX 15-16; Flav. Jos., *Antiq.*, VIII 179-180. Schilden als wijgeschenken bij de Grieken: Demosth., *Or.*, LVII 64, en de Romeinen: Phil. Jud., *Leg. ad Gai.*, 299-306 (keizercultus). Gouden en zilveren schilden in een feestelijk opgetuigd paviljoen te Alexandrië: Callixin. Rhod., fr. 2 (Jacoby; ad 26). — 4° Het altaarblad, dat de oppervlakte der aarde voorstelde, zie noot 1099-1106, was in principe door een haag van schilden omgeven, van dewelke die aan de zijanten om redenen van practische aard plachten te worden weggelaten en slechts die op de vier hoeken werden gehandhaafd. Het zijn, naar ik meen, deze om hun verticale middellijn omgevouwen hoekschilden, zie Hölscher, *op. laud.*, pl. X, afb. 16, die later als „hoorns" worden betiteld en het altaarblad verdedigen tegen de vanuit de vier windrichtingen dreigende vijanden, vgl. Phil. Jud., *Quaest. in Exod.*, II 101. De alhier in noot 3633 vermelde zede vindt in deze opvatting een aannemelijke verklaring. Rondom de offerplechtigheid der Koesjieten stonden soldaten in een kring opgesteld, de schilden bij wijze van haag aaneengesloten voor zich houdend, ten einde buitenstaanders de toegang te ontzeggen: Heliod., *Aethiop.*, X 6, 28. — 5° De hoofden der verslagen vijanden werden opgehangen aan de muur van stad of burcht, Joden: Jud., XIV 1, 11; II Machab., XV 35. Grieken, Oenomaüs: Apollod., *Bibl.*, *Epit.*, II 5; Hygin., *Fab.*, LXXXIV 3. Of zij werden aan de poort tentoongesteld, Joden: II Kon., X 8; Flav. Jos., *Antiq.*, IX 128. — 6° De rechterhand voert het zwaard, de linkerarm het schild. De rechterhand grijpt, de linkerhand houdt, Koesjieten: Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, III 4, 3. Wie zijn schild wegwerpt, geeft zich over: Procop., *De Bell.*, I 14, 52.

³⁶³² Phil. Jud., *De Virtut.*, 124; Idem, *Quod Omn. Prob.*, 148; Flav. Jos., *Antiq.*, VIII 14. De vrijstad: Phil. Jud., *De Spec. Legib.*, I 159.

³⁶³³ Joden: I Kon., I 50-51, II 28; Flav. Jos., *Antiq.*, VII 361. Vgl. Exod., XXI 13-14; Phil. Jud., *De Fug.*, 53, 80; Idem, *De Somn.*, II 299; Idem, *De Praem. et Poen.*, 154; Flav. Jos., *Antiq.*, VII 362, VIII 13. Grieken: Jambl., *Vit. Pyth.*, 177; Tzet., *Schol. in Lycophr.*, Alex., 307. Voor de symboliek der altaarhoorns, zie noot 3631, onder 4°; en F. Guilmant, *Le Tombeau de Ramsès IX*, Caïro, 1907, pl. XCI (middenregister, links).

³⁶³⁴ Joden: Phil. Jud., *Quod Omn. Prob.*, 148; zie noot 3530. Scythen: zie noot 3596. Zie ook noot 3530.

³⁶³⁵ Joden: Phil. Jud., *De Virtut.*, 124; Idem, *De Praem. et Poen.*, 154; vgl. Idem, *Quod Omn. Prob.*, 64; zie noot 3642. Grieken: Jambl., *Vit. Pyth.*, 48, 84. Zie noot 3530.

³⁶³⁶ Zie noot 3505.

³⁶³⁷ Phil. Jud., *Leg. Alleg.*, III 214; Idem, *De Sacrif.*, 119; Idem, *De Migr. Abrah.*, 122; Idem, *Quis Heres*, 205.

³⁶³⁸ Phil. Jud., *De Sacrif.*, 119; Idem, *Quod Deter.*, 62-63; Idem, *De Plantat.*, 63; Idem, *De Ebriet.*, 94; Idem, *Quis Heres*, 124; Idem, *De Fug.*, 88; Idem, *De Somn.*, II 273.

vreemdeling³⁶³⁹. Deze begeert onder de ingezetenen opgenomen te worden op voet van gelijkheid. 2° De vrouw³⁶⁴⁰. De vrouw werd bij het huwelijk onder het plengen van drankoffers door de man van de haard opgenomen. 3° De slaaf³⁶⁴¹. De slaaf begeert mededogen. Wat het hol is voor het dier, is voor de slaaf het altaar der goden³⁶⁴². Smekeling is onder aftrek van de mens al het overige: dier, plant en voorwerp.

Het wilde dier, de mens vijandig, doet geen beroep op diens genade³⁶⁴³, mocht dus worden gedood. Jacht en visvangst werden door de weldenkenden echter afgewezen³⁶⁴⁴. Uit het nest van de in vrijheid levende vogel mocht men de eieren of de jongen wegnemen, niet het broedende of verzorgende ouderpaar³⁶⁴⁵. Wat van het nest van het dier gold, moet dat ook van zijn hol, ω , hebben gedaan³⁶⁴⁶. Mens en dier waren veilig in het heiligdom. Zwermen vogels, gewoonlijk duiven, als smekelingen betiteld³⁶⁴⁷, plachten daarin te worden gevoed. Ieder dier, wild of tam, was veilig, wanneer het, zoals het dier somtijds doet, op zijn vlucht zijn heil zocht bij de mens³⁶⁴⁸. Het huisdier had eens en voor al het gezag des mensen erkend. Het was smekeling en mocht niet worden gedood³⁶⁴⁹.

Het slachtvee stond onder apart statuut³⁶⁵⁰. Het had met de mens een overeenkomst aangegaan en zich aan deze ter beschikking gesteld ter zake der cultische substitutie en der consumptie. In de tempel voor het altaar staand, gaf het dier zijn toestemming tot de slachting door met de kop te knikken³⁶⁵¹. Het ploegend rund, door zijn arbeid geheiligd, was van het offer vrijgesteld³⁶⁵². Over de aangegane overeenkomst onderrichten ons de Perzen. Aan het einde der dagen, zeggen dezen, zal de mens terugkeren tot de sobere en oprechte levenswijze zijner voorouders in de oertijd en zullen de wilde dieren, tam geworden, met vertrouwen op hem

³⁶³⁹ Phil. Jud., De Somn., II 273; Idem, De Vit. Mos., I 34-36, 142; Idem, De Spec. Legib., II 118.

³⁶⁴⁰ Jambl., Vit. Pyth., 48, 84.

³⁶⁴¹ Phil. Jud., De Virtut., 124; Idem, Quod Omn. Prob., 148.

³⁶⁴² Eurip., Supplic., 267-268.

³⁶⁴³ Zie noot 23-24, 720.

³⁶⁴⁴ Zie noot 26. Anders: noot 2202-2205.

³⁶⁴⁵ Joden: Deut., XXII 6-7; Phil. Jud., Hyp., (VIII) 7, 9; Porphy., De Abstin., IV 14. Zie noot 35.

³⁶⁴⁶ Zie noot 3630; De Geboorte van Horus, blz. 355, noot 3443-3451.

³⁶⁴⁷ Philistijnen: Phil. Jud., De Provid., II 107 (Hadas-Lebel); Diod. Sic., Bibl. Hist., II 4, 4-6. Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 14, 54; Tibull., Eleg., I 7, 18; Hygin., Fab., CXCVII. Grieken: Herod., Hist., I 159; Dio Chrysost., Or., XXXI 89; Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 80. Vgl. Oudh. Med., N.R., deel XXXI, Leiden, 1950, blz. 90, noot 437 (Voeg toe: Porphy., De Abstin., III 16, Aristodicus).

³⁶⁴⁸ Libyërs: Gabin., apud Strab., Georg., XVII 3, 8. Joden: Phil. Jud., Hyp., (VIII) 7, 9; Flav. Jos., Contr. Apion., II 213. Pythagoras: Porphy., De Abstin., IV 14.

³⁶⁴⁹ Joden: Flav. Jos., Contr. Apion., II 213. Pythagoras: Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 34 (witte kleur); Porphy., De Abstin., IV 14; vgl. Jambl., Vit. Pythag., 84. Zie noot 3614.

³⁶⁵⁰ Zie noot 27. Waartegenover: Trebat., De Relig., fr. 3 (Huschke). Vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 56; Macrobi., Sat., III 5, 3.

³⁶⁵¹ Zie noot 872, 874.

³⁶⁵² Egyptenaren: Chaerem., fr. 6 (Jacoby; ad 7). Joden: Numer., XIX 2; Deut., XXI 3; I Sam., VI 7. Cyprioten: Dio Chrysost., Or., LXIV 3. Phrygiërs: Aelian., De Nat. Anim., XII 34; Stob., Anthol., IV 2, 25 (p. II 156-157, Hense). Grieken: Hom., Il., VI 94; Idem, Odyss., III 383; Arat., Phaen., 132, met scholion; Adae. Maced., Anthol. Palat., VI 228; Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 20 (Pythagoras); Aelian., Var. Hist., V 14; Nonn., Dionys., II 51; Schol. in Hom., Odyss., XII 353. Dezelfden, het offer te Lindus: Conon, fr. 1 (Jacoby; ad 11); Apollod., Bibl., II 5, 11; Philostr. Maj., Imag., II 24; Lactant., Inst. Divin., I 21, 31-36; Tzetz., Chil., II 385-387. Romeinen: Ovid., Metam., XV 120-142. Arabieren: vgl. Quran, II 66.

toetreden. Alsdan „zal de engel Asjavahisjta vanuit de hemel de Mazdajasniërs³⁶⁵³ toeroepen: „Gij, Mazdajasniërs! Niemand Uwer moge (voortaan) het vee doden zo, als Gijlieden dat voorheen deedt. Vergewist U van de leeftijd van het vee, vergewist U ervan of het tot paring geschikt is, Mazdajasniërs, en doodt het (eerst daarna). Doodt echter slechts dat dier, dat Uw hulp inroept en tot U spreekt: „Gij, Mazdajasniërs! Eet mij zolang als ik tot paring geschikt ben, voordat de op haar buik kruipende slang³⁶⁵⁴ mij verslindt”. Na zich van zijn leeftijd en zijn geschiktheid tot paring vergewist te hebben doden de Mazdajasniërs onder (de dieren) datgene, dat met de wedergegeven woorden³⁶⁵⁵ hun hulp inroept. De Mazdajasniërs doden het dier gaarne en snijden het gaarne uit, het dier laat zich gaarne door hen uitsnijden. De Mazdajasniërs eten het dier gaarne op, het dier laat zich gaarne door hen opeten. Maar zijn zij eenmaal ten hemel opgenomen, doden en gedode, uitsnijder en uitgesnedene, eter en gegetene, (zij beiden) zijn vereend”³⁶⁵⁶. Het dier mocht geslacht worden vanaf het vierde jaar, voordat zijn krachten beginnen af te nemen³⁶⁵⁷. De wending, die in het citaat aan het leerstuk der smeekbede wordt gegeven, is behalve huichelachtig ook typisch Zoroastrisch. Het dier smeekt niet om zijn leven; het wil, geheel zoals de mens³⁶⁵⁸, in de kracht zijns levens ten onder gaan. Wat het vreest is de begrafenis³⁶⁵⁹. De hulp het door de mens geboden bestaat hierin, dat deze het opeet; in afwachting van de dag, waarop de honden en gieren dat hemzelf zullen doen³⁶⁶⁰.

Wat hebben wij te verstaan onder de smeekbede van het dier? De uiteenzetting zij besloten met een viertal antieke passages, die, hoewel aan geheel verschillende litteraturen ontleend, op deze vraag een opvallend eensluidend antwoord geven.

Uit de Joodse letterkunde, een passage in de Talmoed: — Rabbi, dwz. Jehoeda han-Nasie, de redacteur van de Misjna, was gezeten voor de synagoge te Sepphoris in Galilaea, verdiept in de studie van de Pentateuch. „Een kalf werd ter slachting gevoerd. Het stak zijn kop in de slippen van Rabbi en weende. (Rabbi) sprak: „Ga heen, daartoe³⁶⁶¹ zijt gij geschapen”. Men³⁶⁶² zeide: „Daar hij geen genade betoont, zullen beproevingen over hem komen”. Wegens een (ander) voorval geschiedde dat niet. Op een dag veegde de dienstmaagd van Rabbi het huis aan. Daar lagen de jongen van een wezel en zij veegde (ook) hen weg. (Rabbi) sprak: „Laat hen. Er staat geschreven: „Zijn barmhartigheden zijn over al zijn werken””³⁶⁶³. Men zeide: „Daar hij genade betoont, laat (ook) ons hem genade betonen””³⁶⁶⁴.

Uit de Indische letterkunde, een volledig hoofdstuk in het epos, het Mahabharata. Het hoofdstuk komt in dit grote werk in drie redacties voor, die verschillend in bewoordingen, maar

³⁶⁵³ Vereerders van Ahoeramazda, de Zoroastriërs.

³⁶⁵⁴ Dwz. de wurm.

³⁶⁵⁵ Die in de tekst voluit worden herhaald.

³⁶⁵⁶ Dēnkart, VII 9, 8-12; vgl. Rivājat bij Dāstān-i-Dēnik, XLVIII 19-21. De laatste zin van het citaat definieert de substitutie, vgl. Hebr., II 11.

³⁶⁵⁷ Dēnkart, III 287, 10.

³⁶⁵⁸ Camephis, blz. 51, noot 417.

³⁶⁵⁹ Camephis, blz. 55-56, noot 466-479. Vgl. Talm. Babl., Sanhedr., 46b.

³⁶⁶⁰ Camephis, blz. 50-52, noot 412-429.

³⁶⁶¹ Tot het offer. Zo ook Mahābhārata, XIII 117, 15.

³⁶⁶² Dwz. God.

³⁶⁶³ Ps., CXLV 9.

³⁶⁶⁴ Talm. Babl., Bāb. Meš., 85a. Variant: Midr. Genes. Rabb., XXXIII 3. Zie noot 3618.

identiek van inhoud zijn. — De goden Indra en Agni besluiten koning Sijibi³⁶⁶⁵ te beproeven. Indra neemt de gestalte aan van een valk, Agni die van een duif. De valk maakt jacht op de duif en deze valt in de schoot des konings neder. De aanwezige priester verklaart dit een slecht voorteken, dat gezoend moet worden door een geldelijke schenking. De duif smeekt de koning om lijfsbehoud; zij is slechts schijnbaar duif, in werkelijkheid gereïncarneerde brahmaan. De koning aanvaardt de smeekbede, maar de valk wijst hem terecht. Hij is verhongerd, de duif is zijn natuurlijke voedsel; de koning regeert op aarde, niet over de dieren des hemels. Sijibi, de koning, zegt hem rundvlees met rijst toe of welk ander vlees ook, zo veel als hij maar wil hebben. De valk weigert, zijn voedsel is van God gegeven. De koning verklaart zich bereid zijn koningschap af te staan, doch is niet van zins de duif uit te leveren. Dan stelt de valk hem voor zoveel uit zijn eigen vlees te snijden als de duif zwaar is. De koning aarzelt niet en legt het mes aan zichzelf. Maar hoe meer hij van zijn vlees afsnijdt, hoe zwaarder de duif wordt. Tenslotte is van hem slechts het skelet overgebleven, en ook dit werpt hij op de weegschaal. De proef is ten einde, zij is zegevierend doorstaan. De goden openbaren zich, Indra, de Zonnegod, en Agni, het offervuur. De koning vaart op een gouden wagen ten hemel. Of ook, hij beëindigt, na door de goden geheeld te zijn, zijn aardse koningschap in luister en wordt eerst na afloop daarvan in de hemel opgenomen³⁶⁶⁶.

De onbevangen lezer krijgt van bovenstaande regels de indruk, dat zij aan de fantasie van de auteur ontsproten zijn. Die indruk is slechts ten dele juist, de tekst is weloverwogen. Geen woord in hem staat te veel, en wat er staat heeft kracht van definitie. Het hoofdstuk biedt in feite de enige systematische uiteenzetting van de leer der smeekbede, die vanuit de oudheid is overgeleverd. De compositie is die van de vorstenspiegel, leidraad des vorsten in diens politieke beslissingen. Het betoog wordt, gelijk in het ethische onderricht gebruikelijk³⁶⁶⁷, gedragen door symbolen ontleend aan de sacrale zoölogie. Het onderwerp is het smekelingenbeleid. De smeekbede is in de mond gelegd van het naar antiek inzicht Gode het meest nastaaende³⁶⁶⁸, door de mens het minst te duchten en voor hem tevens minst kostbare aller schepselen, de vogel. De priesterschap is onbewogen. Het voorteken is duidelijk; zal er genade verleend worden, deze moet voortkomen uit het hart des mensen. De koning verleent genade en wordt geconfronteerd met de gevolgen daarvan. De duif verandert in brahmaan. Het doden van de brahmaan is in Indië zwaarste aller door de wetgever gewraakte misdrijven³⁶⁶⁹. De vijandschap van de valk is metaphysisch van aard en onttrekt zich aan de wil van dit dier. Het doorbreken van de natuurlijke orde is schending van de majesteit Gods; zonde, waaraan alle overige zonden ondergeschikt zijn. De genadeverlening wordt tot tragedie en eindigt met de dood des konings. Het is slechts om zijn lezer vertroosting te schenken, dat de auteur de goden in een der drie redacties de koning nog op aarde tot het leven doet terugroepen.

Uit de Griekse letterkunde twee korte passages. De eerste: — „Toen eens een mus, door een valk achtervolgd, in de schoot van (de wijsgeer Xenocrates van Chalcedon) sprong, streelde deze

³⁶⁶⁵ Šibi, ook genaamd Uśinara en Vṛṣadarbha. Volgens Mahābhārata, XIII, Append., I, no. 8, 17, 74, koning van Kāśi, het huidige Benares.

³⁶⁶⁶ Mahābhārata, III 130,18-131,30, Append. I, no. 21, 67-95; XIII, Append. I, no. 8, 7-76.

³⁶⁶⁷ Oudh. Med., deel XLVI, Leiden, 1965, blz. 65-66.

³⁶⁶⁸ Valk en duif zijn varianten der twee valken, boden Gods. Vgl. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 40-52, §1; deel LII, Leiden, 1971, blz. 71-75, §3; deel LXIV, Supplement, Leiden, 1983, blz. 42-73, §4.

³⁶⁶⁹ Zie noot 3620.

hem en liet hem vrij, zeggende, dat men de smekeling niet mag uitleveren"³⁶⁷⁰. De tweede: — „Een mus, op de Areopagus³⁶⁷¹ vluchtend voor een valk, viel een der rechters in de schoot. Deze doodde de vluchteling, die hij behoorde te redden. Het college verkondigde, dat hij een goddeloze daad had begaan. Het deed deze uitspraak niet terwille van de mus³⁶⁷², maar (tot blaam) van het onbesuisde optreden"³⁶⁷³.

De Rouw

§47 De onthoudingen in de rouw zijn de laatste, die in hoofdstuk II ter bespreking staan. In de reeds behandelde zeden en plechtigheden was de dood, de dood des mensen, gesimuleerd, in de rouw is de dood feitelijk. Daarmede is tevens gezegd, dat de rouw op haar voorsprong heeft, in de ontwikkelingsgang het prototype is geweest, waarvan zij alle zijn afgeleid. Een blik op de details in §50 zal voldoende zijn om deze uitspraak te verduidelijken.

Ziehier allereerst de termen, waarmede de rouw in de inheemse talen werd aangeduid. Zij zijn: in het Egyptisch *ibkb*, in het Coptisch, van verschillende stammen, *νεζηε, τοεϊτ, ζηβε*, in het Hebreeuws *אבל*, in het Perzisch **čajišn*³⁶⁷⁴ in het Grieks *πένθος*, in het Latijn *luctus*.

De rouw werd aangenomen, wanneer de dood was ingetreden. Hij werd echter ook aangenomen bij anticipatie, wanneer de dood nog niet was ingetreden, maar verwacht werd dit te zullen doen; of wanneer hij verondersteld werd te zijn ingetreden, maar daaromtrent nog geen zekerheid bestond. Men deed zulks in geval van een ramp, en men deed het met de hoop in het hart, dat het alles medevalen zou en men alsnog voor de dood zijns naasten gespaard zou blijven. Deze anticiperende rouw ontwikkelde zich tot vasten, wanneer men de hoop bij wijze van gebed onder woorden bracht, gelijk in §45 besproken. De beide vormen van rouw stemmen overeen in de symboliek, maar verschillen hierin van elkander, dat de rouw in stricte zin op het verleden, de anticiperende rouw op de toekomst is gericht; de eerste meer juridisch is gekleurd, zie §50, de tweede meer religieus. Het bleek bij de bewerking dezer bladzijden in vele gevallen moeilijk tussen beide te scheiden. Daarom wordt in de noten van §45-52 bij de bewijspplaatsen van de ene groep steeds naar die van de andere verwezen.

De rouwgebruiken stammen volgens een antieke auteur uit Egypte³⁶⁷⁵. Dat kan natuurlijk niet zo zijn. De praktijken, waarop zij teruggaan, waren eenmaal over de gehele wereld in zwang. Maar het is waar, dat zij in Egypte vanaf het begin van het dynastieke tijdperk nageleefd werden. Wij vernemen over de Egyptische praktijken betrekkelijk veel, al is het ook ditmaal niet zozeer in de inheemse geschriften als in de door vreemde reizigers geredigeerde reisverslagen. Het stemt tot voldoening, dat het bij wijze van uitzondering mogelijk is gebleken een zelfstandige en afgeronde uiteenzetting te bieden, niet slechts van de Joodse, maar ook van de Egyptische gegevens.

Om misverstand te voorkomen zij er hier nog op gewezen, dat onder de term rouw niet alles begrepen is, wat met de lijkbezorging te maken heeft. De aflegging, de mummificatie, de uitvaart,

³⁶⁷⁰ Xenocrat., fr. 101 (Heinze). Zie noot 3627.

³⁶⁷¹ Heuvel te Athene, waarop in de open lucht het hoge gerechtshof zitting hield.

³⁶⁷² Dieren werden berecht in het Prytaneüm, vgl. *Legis Actio Sacramento*, blz. 65, noot 517.

³⁶⁷³ Hellad., apud Phot., *Bibl.*, 279 (p. 534a, 37-534b, 3, Bekker). Zie noot 3620.

³⁶⁷⁴ Tekst, *čjišn 'j djn*: W. B. Henning, *Sogdica*, Londen, 1940, blz. 37 (D. N. MacKenzie, Göttingen).

³⁶⁷⁵ Serv., *Comment. in Vergil.*, Aen., XI 287.

de begrafenis, de crematie, zij verdienen het ieder voor zich behandeld te worden. Alleen, zij worden het hier niet.

§48 De rouw is volgens de oude Egyptenaren van transcendente oorsprong. Toen de goden vernamen, dat Typhon zich van de regering had meester gemaakt, legden zij zich de kransen van het hoofd af³⁶⁷⁶. Bekranste goden staan op de Egyptische reliëfs niet afgebeeld. Maar het hoofd van de overleden mens werd na diens mummificatie met een krans bedekt³⁶⁷⁷, ten teken van diens transcendente staat³⁶⁷⁸; de krans der rechtvaardigheid, waaraan in het Dodenboek het hoofdstuk XIX is gewijd. De krans gold als τελειότητος δείγμα³⁶⁷⁹, symbool van volmaaktheid. De priester liep in de processie mede bekranst met een heilige krans³⁶⁸⁰. Bij het offer en de offermaaltijd, waaraan de mens deelnam na zich door heiliging in transcendente staat te hebben gebracht, was hij bekranst³⁶⁸¹. Het Egyptische prototype van de krans was vermoedelijk de stralenkrans van de zon, in sommige vignetten als krans, zij het niet als bloemenkrans, afgebeeld³⁶⁸². Een meer abstracte afleiding van deze stralenkrans is de nimbus, het aureool³⁶⁸³. Het afleggen van de krans in de rouw ware het prototype van het hieronder te vermelden kaalscheren van het hoofd³⁶⁸⁴.

De eerste uiting van de rouw, spontane reactie op het overlijden van de medemens, bestond in Egypte als elders in het betonen van leed. Men weende³⁶⁸⁵, sloeg de blik terneder³⁶⁸⁶ en liet, wanneer zittend, het hoofd op de knieën hangen³⁶⁸⁷. Men legde de hand op de mond of sloeg haar aan de kin³⁶⁸⁸. Men zweeg³⁶⁸⁹, van gedachten vervuld. Met het intreden van de dood begonnen de symbolische handelingen. Het haardvuur, de ziel des huizes, werd gedooft³⁶⁹⁰. Men brak een papyrusstengel³⁶⁹¹ of vaatwerk³⁶⁹², symbolen der lichamelijke aanwezigheid.

³⁶⁷⁶ Hellan., fr. 54 (Jacoby); vgl. Demetr. Aegypt., fr. 1 (Jacoby).

³⁶⁷⁷ Oudh. Med., N. R., deel XXIII, Leiden, 1942, blz. 45, noot 1-3.

³⁶⁷⁸ Zie noot 1739.

³⁶⁷⁹ Lyd., De Mensib., IV 67.

³⁶⁸⁰ Synes., Aegypt., I 7.

³⁶⁸¹ Koesjieten! Heliod., Aethiop., X 3 (met lotusbloesems). Perzen: Herod., Hist., I 132.. Grieken, Xenophon: Plut., Consol. ad Apollon., 33; Aelian., Var. Hist., III 3; Diog. Laert., Vit. Philos., II 54; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., V 10, Ext. 2. Zie noot 4128.

³⁶⁸² Dodenboek, vignetten der hoofdstukken LXIV, XCII en CXXXVI B (Naville).

³⁶⁸³ Zie noot 2789.

³⁶⁸⁴ Zie noot 3742.

³⁶⁸⁵ Herod., Hist., III 14; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 83, 5; Phil. Jud., De Vit. Mos., I 138; Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 417, noot 1, 8-10.

³⁶⁸⁶ Pap. Berlijn, no. 3008 (naar R. O. Faulkner, Mélanges Maspero, Caïro, 1934-1961, deel I, blz. 337-348, met pl. I-IV), V 15.

³⁶⁸⁷ Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 32, noot 10, deel V, blz. 265, noot 1, blz. 285, noot 6-8; E. Feucht, Studien zur Sprache und Religion Ägyptens, zu Ehren von Wolfhart Westendorf, Göttingen, 1984, deel II, blz. 1103-1111. Indiërs: Mahābhārata, V 73, 10. Zie noot 3530 (zitten), 3573 (hoofd).

³⁶⁸⁸ A. Radwan, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, deel XXX, Mainz, 1974, blz. 115-129.

³⁶⁸⁹ S. Schott, Urkunden Mythologischen Inhalts, Leipzig, 1929-1939, blz. 24-25, regel 18. Zie noot 3816, 3945.

³⁶⁹⁰ Dodenb., CXXV, epiloog, 24, 27 (Naville). Zie noot 3829, 4028, 4039, 4068, 4095.

³⁶⁹¹ Dodenb., ibidem. Rouw der voorwerpen: zie noot 3692, 3810, 4169.

³⁶⁹² E. Lüddeckens, Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo, deel XI, Berlijn, 1943, blz. 12-14.

Men scheurde zich het kleed in³⁶⁹³, daarmee te kennen gevend, dat men het eigen leven beëindigd achtte. De huisgenoten, zowel de verwanten als het dienende personeel, rouwden gezamenlijk. Rouw werd ook bedreven bij het overlijden van het geliefde dier³⁶⁹⁴.

Het overlijden werd publiekelijk aangezegd, doordat de nabestaanden onder achterlating van het lijk, mannen en vrouwen groepsgewijze, met rouwmisbaar de straten rondgingen³⁶⁹⁵. Zulks geschiedde met grote nadruk bij de dood des konings. Groepen van twee- tot driehonderd man werden dan geformeerd, die twee maal des daags gedurende de gehele rouwperiode uittogen³⁶⁹⁶. Op deze rondgangen zong of reciteerde men de lijkklacht, poëtische compositie in traditioneel genre³⁶⁹⁷. Bleef het lijk de nacht over in het sterfhuis, men hield erbij nachtwake en verrichtte de voorgeschreven gebeden³⁶⁹⁸. De vrouwen, al of niet door professionele klaagvrouwen bijgestaan³⁶⁹⁹, jammerden. Twee harer, zo mogelijk tweelingen, zetten zich aan wedersijden van het dode lichaam. Zij verbeeldten de godinnen Isis en Nephthys, die haar overleden gemaal Osiris beweenden³⁷⁰⁰.

Het lijk gold als onrein. Een lijk te beroeren of alleen maar aan te zien was zwaarste aller verontreinigingen³⁷⁰¹. Het lijk verontreinigt zelfs de aarde³⁷⁰². Het sterfhuis met al wat het bevatte was onrein³⁷⁰³. Aan de rouwende was zonder voorafgaande reiniging de toegang tot de tempel ontzegd³⁷⁰⁴.

De rouw was publiek of privaat. In geval van publieke rouw werd de tempel gesloten³⁷⁰⁵, het offer gestaakt³⁷⁰⁶, het feest afgelast³⁷⁰⁷, het werk nedergelegd³⁷⁰⁸. Daarenboven nam men

³⁶⁹³ Wijsheid van Anchsjoesjanq, X 13; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2; Phil. Jud., De Vit. Mos., I 138; Plut., Anton., 77. Vgl. Flav. Jos., Antiq., XVIII 78; Plut., De Is. et Osir., 21. Zie noot 3491.

³⁶⁹⁴ Heilig dier: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 83,5, 84,7; Lucian., De Sacrif., 15; Idem, De Dea Syr., 6; Polyaen., Strateg., VII 11, 7; Tibull., Eleg., I 7, 28; Plin., Nat. Hist., VIII 184. Offerdier: Herod., Hist., II 40; Lucian., De Sacrif., 15. Huisdier: Herod., Hist., II 66; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 84, 2. Vgl. Macrob., Sat., III 15, 4.

³⁶⁹⁵ Herod., Hist., II 85; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 91, 1. Burengerucht: zie noot 3696, 3818, 4194.

³⁶⁹⁶ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2. Vgl. Herod., Hist., VI 58. Zie voorgaande noot.

³⁶⁹⁷ Herod., Hist., II 85; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72,2, 91,1; Plut., Anton., 77; Orac. Sibyll., V 191; Lucian., De Dea Syr., 6 (vgl. 7); Genes., L 10; Erman-Grapow, Wörterbuch, deel VI, blz. 87, sub vocib. Klage, Klageruf, Klagegeschrei, Klagen; E. Lüddeckens, Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo, deel XI, Berlijn, 1943. Zie noot 3819, 4070.

³⁶⁹⁸ H. Junker, Die Stundenwachen in den Osirismysterien, Wenen, 1910; G. Spukiassian, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, deel LXXXII, Caïro, 1982, blz. 333-348. Zie noot 3504.

³⁶⁹⁹ M. Werbrouck, Les Pleureuses dans l'Égypte Ancienne, Brussel, 1938; Erman-Grapow, Wörterbuch, deel VI, blz. 87, sub vocib. Klagefrau, Klagefrauen des Osiris, Klageweib, Klageweiber des Osiris. Zie noot 3820.

³⁷⁰⁰ Vignetten van Dodenboek, I, XVII, CLI, CLXXXII; U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit (Ältere Funde), Berlijn en Leipzig, 1927-1935, deel I, blz. 46-47, §28; R. O. Faulkner, The Journal of Egyptian Archaeology, deel XXII, Londen, 1936, blz. 121-140; Oudh. Med., deel LXIV, Supplement, Leiden, 1983, blz. 48, noot 83, 84. Vgl. Pyr., 1255, a-d; noot 3530, 3699, hierboven.

³⁷⁰¹ Cyrill. Alex., De Adorat. et Cult. in Spirit. et Veritat., I, p. 189d (Migne). Priester: Heliod., Aethiop., VI 14, 15. Goden: Synes., Calv. Encom., 7. Zie noot 3035, 3823, 3826, 4091, 4172 (beroering); 2754, 3034, 3824, 3948, 3952, 4027, 4092, 4173 (aanschouwing).

³⁷⁰² Asclep. Herm., 24; Stob. Herm., XXIII 60.

³⁷⁰³ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 84, 2. Zie noot 2966, 2967, 3825, 4026, 4094, 4174.

³⁷⁰⁴ Sauneron, Esna, inscr. 197, 18. Zie noot 3830, 4099.

³⁷⁰⁵ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2; Heliod., Aethiop., VII 11; Hongersnoodstèle, 3 (Vandier). Zie noot 4147.

³⁷⁰⁶ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2; Heliod., Aethiop., VII 11; Pap. Berlijn, no. 13640 (ed. Spiegelberg, Studies Presented to F. Ll. Griffith, Londen, 1932, blz. 171-180), 18.

³⁷⁰⁷ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2. Zie noot 3912, 4069, 4149.

³⁷⁰⁸ Pap. Berlijn, no. 13640, 19. Zie noot 3409.

individueel de voorschriften van de private rouw in acht, voor zover zij in de openbaarheid, in het maatschappelijke verkeer, relevant waren.

De voorschriften betreffende de private rouw tonen groter verscheidenheid. Gesorteerd op het in hen overheersende motief, de dood dan wel de wedergeboorte, vallen zij in twee groepen uiteen. Uit liefde voor de overledene verklaarde de rouwende zich bereid hem in de dood te volgen, uit liefde voor hem ook getuigde hij van zijn geloof in zijn wedergeboorte. Dood en wedergeboorte waren in het denken van de rouwende gelijktijdig aanwezig, zij vormden voor hem aspecten van eenzelfde zaak. De duur der rouwperiode, die drie³⁷⁰⁹, zeven³⁷¹⁰, (twee en) zeventig³⁷¹¹ dagen of een jaar³⁷¹² bedroeg, was aan de opvatting aangepast, want met deze getallen werden dood en wedergeboorte gemeten. Na de dood van Osiris zwoer zijn gemalin Isis niet te zullen hertrouwen. Zij hield haar eed³⁷¹³. De ziel van de overledene bleef, naar men meende, gedurende drie dagen na het overlijden op aarde rondzwerven³⁷¹⁴ en steeg op de derde dag ten hemel³⁷¹⁵. Men bracht dan een offer³⁷¹⁶. Daarmede was, gelijk wij zullen zien³⁷¹⁷, niet voor de nabestaanden, wel voor derden de rouw ten einde.

Het dode lichaam werd bijgezet in de aarde, waarin het in zijn delen uiteenviel, ook dan, wanneer het was gemummificeerd. De delen werden tot zaden, die de aarde bevruchtten en in nieuwe lichamen uit haar wedergeboren werden³⁷¹⁸. De aarde is de cosmische baarmoeder; wat zij opneemt, geeft zij weder³⁷¹⁹. Dit proces heeft zijn theoretische structuur. De mens is actueel bij het leven, potentieel in de dood, en eenmaal uit de dood herrezen weder actueel³⁷²⁰. Leven en dood, dood en leven, zijn van elkander gescheiden door het vlak, dat act en potentie van elkander scheidt³⁷²¹, het grondvlak der natuurlijke pyramide, de oppervlakte der aarde, waarboven deze laatste is opgetrokken³⁷²². De rouwende symboliseerde dit vlak door middel van zijn hand of zijn beide handen, dewelke hij zich plat op het hoofd legde³⁷²³. Hij gaf

³⁷⁰⁹ Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 77, 3; K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae*, Leipzig en Berlijn, 1928-1931, V 273; De Geboorte van Horus, blz. 232, noot 2268, 2273. Vier dagen: Serapeum, stèle E, 4, en G, 5 (Vercoutter). Zie noot 3374.

³⁷¹⁰ Genes., L 10-11; Helioid., Aethiop., VII 11. Zie noot 3375.

³⁷¹¹ Genes., L 3; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2-3; Phil. Jud., De Migr. Abrah., 202; Serapeum, stèle no. 5 (Malinine, Posener, Vercoutter; ad 7), stèle E, 6, F, 4, G, 7 (Vercoutter); Erman-Grapow, *Wörterbuch*, deel II, blz. 305, noot 16; De Geboorte van Horus, blz. 257, noot 2622.

³⁷¹² Vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., XI 287. Zie noot 3459.

³⁷¹³ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 22,1, 27,1. Zie noot 3933, 4067.

³⁷¹⁴ Pistis Sophia, 144; vgl. Herm. Trism., apud Lyd., De Mensib., IV 32, 149. Zie noot 3848, 4045.

³⁷¹⁵ De Geboorte van Horus, blz. 232, noot 2265-2273. Zie noot 3939, 4061, 4122.

³⁷¹⁶ Vgl. Pausan., Graec. Descr., X 32, 16.

³⁷¹⁷ Zie noot 4064.

³⁷¹⁸ Zie noot 3541.

³⁷¹⁹ De Geboorte van Horus, blz. 55-57, §20.

³⁷²⁰ Zie noot 1766-1782 en noot 1783-1815.

³⁷²¹ De Geboorte van Horus, blz. 218, noot 1941.

³⁷²² De Geboorte van Horus, blz. 211, afb. 27, blz. 219, afb. 28. In beide: de lijn BCD.

³⁷²³ Pyr., 1281b; Pap. d'Orbiney, VIII 7; Calend. Brits Muscum, no. 10184 (zie noot 3424), d. d. 18 Paophi; Calend. Caïro, no. 86637 (ibid.), d. d. 18 Paophi; Schott, *Urkunden Mythologischen Inhalts*, blz. 24-25, regel 17. Afbeeldingen in de in de noten 3688, 3692, 3724 en 3760 genoemde studies van Edwards, Desroches-Noblecourt, Lüddeckens, Radwan en Werbrück. Zo nog de Grieken: Eurip., Hecub., 652-654. Zie noot 3534.

daarmede te kennen, dat hijzelf vanuit de act in de potentie was overgegaan en het bijgezette lichaam in het graf was gevolgd. Datzelfde, meer aanschouwelijk, drukte hij uit door zich niet de hand, maar slijk op het gelaat of het hoofd te leggen³⁷²⁴ of het gehele lichaam met slijk te besmeuren³⁷²⁵. Hij bedekte zich met een rouwkleed³⁷²⁶ van zwarte kleur³⁷²⁷; zwart, kleur der aarde en kleur der potentie³⁷²⁸. Of nog duidelijker, hij groef een groeve en legde zich daarin³⁷²⁹.

Aan het open graf volgde de laatste confrontatie met de overledene. De aanwezigen stelden een lichamelijke daad door zich te snijden of te slaan³⁷³⁰ en daarbij bloed te laten vloeien. De lichaamsdelen, die daarvoor in aanmerking kwamen, waren de borst³⁷³¹, het gelaat³⁷³², de armen³⁷³³ en de dijen³⁷³⁴. Zij vertegenwoordigden de inwendige en de uitwendige organen. De borst deed dat het hart³⁷³⁵, het gelaat de ogen³⁷³⁶, beide zetel der ziel. De armen en de dijen vertegenwoordigden de lichamelijke activiteit³⁷³⁷; de dijen waarschijnlijk ook de geslachtsdelen³⁷³⁸ en daarmede de voortplanting. Men scheurde zich de lidtekens open om zijn wonden weder tot bloeden te brengen³⁷³⁹. In al deze gevallen was het bloed symbool van het eigen leven, dat men aan de overledene schonk³⁷⁴⁰; wij mogen aannemen, dat men het in het graf liet

³⁷²⁴ Herod., Hist., II 85; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72,2, 91,1; Lucian., De Mort. Peregr., 17 (rouw?); Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, XXXVI 139; Werbrouck, op. laud., blz. 123, 131-132; I. E. S. Edwards, Revue d'Égyptologie, deel XXVII, Parijs, 1975, blz. 117-124 (blz. 121, noot 11-17). Vgl. Plut., De Superst., 3 (πήλωσις); Nonn., Dionys., XL 110 (Indiërs). Zie noot 3514.

³⁷²⁵ Mela, Chorogr., I 57; Pap. d'Orbiney, VIII 7; Pap. Lansing, IV 4-5. Zie noot 3321, 3322, 3575, 3576.

³⁷²⁶ Plut., De Is. et Osir., 14; M. de Rochemonteix en E. Chassinat, Le Temple d'Edfou, Parijs en Caïro, 1897-1934, deel I, blz. 212, regel 17: *šs n škb*. Zie noot 3522.

³⁷²⁷ Plut., De Is. et Osir., 39, 52; Orac. Sibyll., V 190 (φατός, grijs); Serv., Comment. in Vergil., Aen., XI 287. Μελανηφόροι in de cultus der godin Isis: P. Roussel, Les Cultes Égyptiens à Délos, Parijs en Nancy, 1916, blz. 298; S. Daris, Spoglio Lessicale Papirologico, Milaan, 1968, blz. 963, sub voce. Zie noot 3523.

³⁷²⁸ Zie noot 1724, 3544.

³⁷²⁹ Plut., Consol. ad Apollon., 22. Zie noot 3878.

³⁷³⁰ Pyr., 1005b (*hwj*), 1974b (*hwj*); Herod., Hist., II 40, 61, 85; Plut., De Is. et Osir., 14; Lucian., De Sacrif., 15; Idem, De Dea Syr., 6 (vgl. 7); Mela, Chorogr., I 57; Lucan., De Bell. Civil., VIII 833; Minuc. Fel., Octav., 23, 1; Apul., De Deo Socrat., 14; Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 3; Paulin. Nolan., Carm., XIX 114-115; Anthol. Latin., Carm. Cod. Paris. 8084, 98 (p. I 1, 24, Buecheler-Riese). Zie noot 3859 (slaan), 3858, 4013 (snijden).

³⁷³¹ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 83, 5; Plut., Anton., 77 (vgl. 82, 83); Athenag., Supplic., 14, 2; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, XXXVI 139; Minuc. Fel., Octav., 23, 1; Lactant., Inst. Divin., I 21, 20; Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 3; Ael. Lamprid., Commod., IX 6; Paulin. Nolan., Carm., XIX 112. Zie noot 3480.

³⁷³² K. A. Kitchen, Ramesside Inscriptions, Oxford, vanaf 1968, deel I, blz. 112, regel 14; Herod., Hist., III 14; Werbrouck, op. laud., blz. 51, 152 (openkrabben). Zie noot 3578.

³⁷³³ Pyr., 1005b (*šh*), 1974b (*škr*); Helioid., Aethiop., VI 14; Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 3. Vgl. Zonnelitanie, p. 223 (Hornung); Metternichstèle. 247; De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel I, blz. 217, regel 6. Zie noot 3776-3779, 4078.

³⁷³⁴ Pyr., 1366b (*škr*), 1974d (*šh*). Zie noot 3862, 4077, 4159.

³⁷³⁵ Zie noot 3480, 3866.

³⁷³⁶ Zie noot 694, 3743.

³⁷³⁷ Zie noot 755-759, 2396.

³⁷³⁸ De Geboorte van Horus, blz. 71-72, cit. 295-297, met noot 555; noot 3606, hierboven.

³⁷³⁹ Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 3.

³⁷⁴⁰ Zie noot 749.

nederdruppelen. Zonder bloedvergieten te werk gaand, schoor men zich de haren af, van het gehele lichaam³⁷⁴¹, van het hoofd³⁷⁴², van de wenkbrauwen³⁷⁴³, van de baard³⁷⁴⁴. Ook deze afgeschoren haren werden in het graf aan de overledene medegegeven³⁷⁴⁵. De symboliek van het bloed en die der haren verschilde hierin, dat het bloed gespild werd, de haren plaats maakten voor nieuwe haargroei³⁷⁴⁶.

Alvorens het lijk achter te laten verrichtte men een rondedans om het graf³⁷⁴⁷. De dans stelde de dans der planeten om de aarde voor en was symbool der wedergeboorte³⁷⁴⁸.

Men doodde in de rouw het lichaam passief door het bedrijven van ascese. Men dronk in het geheel niet³⁷⁴⁹, men dronk althans geen wijn³⁷⁵⁰. Men nam geen voedsel tot zich³⁷⁵¹, at geen vlees³⁷⁵², noch uit tarwe bereid brood³⁷⁵³ of enige lekkernij³⁷⁵⁴. Om zich in leven te houden vergenoegde men zich met een minimaal dieet, bestaande uit water, brood, zout en groente³⁷⁵⁵. De geslachtsgemeenschap werd gestaakt³⁷⁵⁶.

Met het lichaam offerde men ook de persoonlijkheid. Men verzorgde zijn toilet niet langer, baadde zich niet³⁷⁵⁷ en zalfde zich niet³⁷⁵⁸. Men liet zonder zich te scheren de haren van

³⁷⁴¹ Herod., Hist., II 66; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 84, 2; Lactant., Inst. Divin., I 21, 20. Onderste lichaamsdelen (*h'w hrj.w*, de geslachtsdelen?): Pap. III Chester Beatty, recto, VIII 17. Voor de priester, zie noot 1647.

³⁷⁴² Herod., Hist., II 66; Plut., De Is. et Osir., 3, 4; Lucian., De Sacrif., 15; Idem, De Dea Syr., 6 (vgl. 7); Athenag., Supplic., 14, 2; Plin., Nat. Hist., VIII 184; Juven., Sat., VI 533; Minuc. Fel., Octav., 23, 1; Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 3; Anthol. Latin., Carm. Cod. Paris. 8084, 98 (p. I 1, 24, Buecheler-Riese). Vrouw: Plut., De Is. et Osir., 14 (haarlok); Etym. Magn., sub voce Κορτός; Sarcoph., IV 338d; P. Kaplony, Kleine Beiträge zu den Inschriften der Ägyptischen Frühzeit, Wiesbaden, 1966, blz. 68-69 (voorhoofdslok, zie noot 4161). Priester: zie noot 1649. Zie verder noot 3684, 3874, 4071, 4159.

³⁷⁴³ Herod., Hist., II 66. Priester: zie noot 1650. Zie verder noot 3736, 3876, 3877.

³⁷⁴⁴ Priester: Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 87. Zie noot 3864, 3875.

³⁷⁴⁵ Zie noot 4163.

³⁷⁴⁶ Zie noot 3148, 3149, 3806.

³⁷⁴⁷ Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 53, noot 14; H. Altenmüller, Lexikon der Ägyptologie, deel IV, kol. 271-272, sub voce Muu; W. S. Blackman, The Fellāhīn of Upper Egypt, Londen enz., 1927, blz. 114. Armeniërs: Faust. Byzant., Bibl. Hist., V 31. Zie noot 4070.

³⁷⁴⁸ De Geboorte van Horus, blz. 424, afb. 61, blz. 436-438, §96. Vgl. Dio Chrysost., Or., XII 33 (ἡρονισμός); Plut., Num., 14.

³⁷⁴⁹ Pap. Leiden, I 371 (naar A. H. Gardiner en K. Sethe, Egyptian Letters to the Dead, Londen, 1928), 31; Pap. Berlijn, no. 13588 (naar W. Erichsen, Eine Neue Demotische Erzählung, Wiesbaden, 1956), III 6; Serapeum, stèle C, 4, D, 4, E, 4, F, 4, G, 5 (Vercoutter). Zie noot 3486.

³⁷⁵⁰ Pap. Dodgson (naar F. L. Griffith, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, deel XXXI, Londen, 1909, blz. 100-109), verso 12, 14, 20, 21, 25; Pap. Berlijn, no. 13588, III 4; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2, 91, 1. Zie noot 3548.

³⁷⁵¹ Profetie van Neferti, IX c (Helck); Pap. Leiden, I 371, 31; Pap. Berlijn, no. 13588, III 5 (?); Serapeum, stèle C, 4, D, 4, E, 4, F, 4, G, 5 (Vercoutter); Diod. Sic., Bibl. Hist., I 91, 1. Zie noot 3481.

³⁷⁵² Pap. Berlijn, no. 13588, III 4; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2. Zie noot 3482.

³⁷⁵³ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2; zie noot 828, 1560-1571. Men at dus wel gerstebrood. Zie noot 3484.

³⁷⁵⁴ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 2. Zie noot 3889.

³⁷⁵⁵ Egyptenaren: Serapeum, stèle E, 5-6, G, 7 (Vercoutter); zie noot 3315. Joden: Talm. Babl., Ta'an., 30a. Dit was ook het dieet der Christelijke monniken in de woestijn.

³⁷⁵⁶ Pap. Dodgson, verso, 15-16; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 3. Indiërs: Pāraskaragrhasūtra, III 10, 25. Zie noot 3487.

³⁷⁵⁷ Pap. Berlijn, no. 13588, III 4; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 3, 91, 1. Zie noot 3414, 3488 (wassen), 4154 (baden).

³⁷⁵⁸ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 3. Zie noot 3489.

haar³⁷⁶⁵ en haar³⁷⁶⁶ en de nagels³⁷⁶¹ uitgroeien. De vrouw kamde de haren niet en liet hen los nederhangen³⁷⁶². Pronkgewaad³⁷⁶³ en sieraden³⁷⁶⁴ werden afgelegd. Het werk werd gestaakt³⁷⁶⁵, vreugdebetoon als het zingen³⁷⁶⁶ onderdrukt. Men zat³⁷⁶⁷ of legde zich languit³⁷⁶⁸ op de grond. Al wat van de grond scheidde werd terzijde gelegd. Men ging ongeschoeid³⁷⁶⁹ en sliep niet in zijn bed³⁷⁷⁰, maar op de blote aarde. Men onttrok zich aan zijn omgeving en verkeerde onder de ellendigen³⁷⁷¹.

Koningin Nitocris, die de moordenaars haars broeders met arglist had omgebracht, wierp zich na afloop vandien in een vertrek gevuld met as, ten einde aan de wraak te ontkomen³⁷⁷². De as verving het vuur³⁷⁷³. De koningin verbrandde zichzelf symbolisch, niet als substituut harer vijanden, maar als zondoffer, tot reiniging der door haar opgedane bevlekking³⁷⁷⁴. Een ieder, ook onschuldig, stelt bij het overlijden zijns naasten zichzelf in gebreke. Behoorde de wenteling in de as in dit geval niet tot de rouwgebruiken, een latere generatie nam haar daarin op³⁷⁷⁵.

Niet alle Egyptische rouwgebruiken zijn voor ons verstaanbaar. Dat geldt met name van diegene, die in de Dodenteksten worden vermeld: *ḥḥ*³⁷⁷⁶ der beide armen, *rwj*³⁷⁷⁷ en *ḏm*³⁷⁷⁸ van zowel armen als benen, en verder het neutrale *rdj*³⁷⁷⁹, „geven“, van de beide armen.

³⁷⁵⁹ Pap. III Chester Beatty, recto, III 2-3; Sauneron, Esna, inscr. 197, 18-19; Herod., Hist., II 36. De haren verwarren: Zonneltanie, p. 223 (Hornung); Pap. Bremner Rhind, IX 21. Zie noot 3547.

³⁷⁶⁰ Herod., Hist., II 36; Chr. Desroches-Noblecourt, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, deel XLV, Caïro, 1947, blz. 185-232. Zie noot 3547.

³⁷⁶¹ Sauneron, Esna, inscr., no. 197, 18-19. Zie noot 3893.

³⁷⁶² Dodenb., XVII 33 (p. 87, 3-4, 88, 17-89, 2, 90, 12-13, Grapow); Werbrouck, op. laud., passim; Callim., Hymn. VI, in Demet., 124; Philostr., Epist. Amat., 16 (λυσικόμος); Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 65. Zie noot 1233, 3490.

³⁷⁶³ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 91, 1. Zie noot 3521.

³⁷⁶⁴ Werbrouck, op. laud., blz. 128, 131, 152. Zie noot 3493.

³⁷⁶⁵ Zie noot 3409.

³⁷⁶⁶ Calend. Brits Museum, no. 10184, d. d. 14 Tybi; Calend. Caïro, no. 86637, d. d. 14 Tybi; Pap. Dodgson, verso 17-18. Zie noot 3318.

³⁷⁶⁷ Pyr., 1281b; Pap. Berlijn, no. 3008 (zie noot 3686), V 14; Hongersnoodstèle, 3 (Vandier); Werbrouck, op. laud., blz. 147-149, 160-161. Zie noot 3530.

³⁷⁶⁸ Serapeum, stèle C, 3-4, D, 3-4 (Vercoutter). Zie noot 3529.

³⁷⁶⁹ Aelian., De Nat. Anim., X 23; Werbrouck, op. laud., blz. 131. Indiërs; Nonn., Dionys., XL 109. Zie noot 3501.

³⁷⁷⁰ Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72, 3; Aelian., De Nat. Anim., X 23. Indiërs: Pāraskaragrhjasūtra, III 10, 25. Zie noot 3551.

³⁷⁷¹ Serapeum, stèle E, 4-5, G, 5-6 (Vercoutter).

³⁷⁷² Herod., Hist., II 100. Zie noot 3532.

³⁷⁷³ Terechtstelling in as, Syriërs: II Machab., XIII 5-8. Perzen: Ctes., fr. 15 (Jacoby; ad 50, 52, 53), 16 (ad 63); Callim., Ib., fr. 381 (Pfeiffer); Dio Chrysost., Or., LXXX 9; Ovid., Ib., 315-316, met scholia; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., IX 2, Ext. 6. Romeinen: vgl. Dionys. Halic., Antiq. Rom., I 88, 1 (waartoe: Fest., De Verb. Signif., sub voce Aqua et Ign., p. 3, Lindsay). Reiniging met vuur en water: Porphy., De Abstin., IV 9; Horapoll., Hierogl., I 43; zie noot 3914.

³⁷⁷⁴ Zie noot 3517.

³⁷⁷⁵ Zie noot 3917.

³⁷⁷⁶ Pyr., 743d. Voor noot 3776-3779, zie noot 3733.

³⁷⁷⁷ Pyr., 743d, 863a, 884a, 1974a, 2014a.

³⁷⁷⁸ Pyr., 743d, 1366b, 2014a.

³⁷⁷⁹ Pyr., 863a, 884a. Het opheffen der handen in de houding U, vgl. Werbrouck, op. laud., blz. 144-145? Zie noot 3294.

Onzeker is de betekenis van de band, die men zich om het hoofd legde³⁷⁸⁰. Hij wordt symbool van σωφοσύνη of ingetogenheid genoemd³⁷⁸¹. Onzeker ook de reden, waarom men zich in de rouw de klederen opschoortte³⁷⁸².

De rouwgebruiken, die de wedergeboorte betroffen, zijn minder talrijk dan de voorgaande, die het de dood deden. Tussen beide groepen bemiddelde het gebed³⁷⁸³, het beroep op de goddelijke genade, dat gedurende de gehele rouwperiode aanhield. Men bad in de tempel³⁷⁸⁴ en daarbuiten.

Een aparte plaats wordt ingenomen door een gebruik, dat wij kunnen betitelen als cosmisches verweer. Met de dood voor ogen rest de mens als laatste verweer het beroep op de goddelijkheid zijner natuur. Hij legt zichzelf cosmiscie dimensie aan. De rouwende deed dat door zich als symbool des hemels³⁷⁸⁵ een blauwe kap op het hoofd te zetten³⁷⁸⁶. Aldus getooid was hij god, staande met het hoofd in de hemel en de voeten op aarde³⁷⁸⁷; hij had de dood overwonnen. Blauw gold, en geldt bij de landelijke bevolking tot in het heden, als kleur van de rouw³⁷⁸⁸. Ook het gewaad van de rouwende werd blauw, lichtblauw, geverfd³⁷⁸⁹. Door de koning gedragen, ontwikkelde zich de blauwe kap tot kroon, *hprš* genaamd³⁷⁹⁰. Zij verkreeg een vulling, die haar tot omtrent een decimeter boven de kruin uithief, en een beugel aan de achterzijde van het hoofd om haar in vorm te houden. Zij werd versierd met kleine ringetjes, wedergaven der hemellichamen³⁷⁹¹. Haar kleur wisselde tussen geel en blauw³⁷⁹². Geel zijnde, stelde zij de daghemel voor, blauw zijnde de nachthemel³⁷⁹³. De koning zette zich deze kroon op bij plechtige gelegenheden: 1° Bij zijn troonsbestijging³⁷⁹⁴ tezamen met de andere kronen, het feit indachtig, dat de regering hem naast vreugde ook leed brengen zou. Meer nog in overweging, dat de hemel de kroon van de Zonnegod was geweest, toen deze bij het ontstaan der wereld uit het oerwater oprees³⁷⁹⁵. 2° In de rouw, bij de dood zijns naasten³⁷⁹⁶. 3° Tijdens de veldslag, wanneer zijn eigen leven op het spel stond³⁷⁹⁷. In vol ornaat stak zich in de oudheid ook de

³⁷⁸⁰ Desroches-Noblecourt, loc. cit., blz. 214-216; Werbrouck, op. laud., blz. 129, 131.

³⁷⁸¹ Philostr., Vit. Apollon., IV 28. Prototype van de in noot 2789 vermelde nimbus?

³⁷⁸² Herod., Hist., II 85; Edwards, Revue d'Égyptologie, deel XXVII, Parijs, 1975, blz. 117-124.

³⁷⁸³ Zie noot 3505-3510.

³⁷⁸⁴ Aelian., De Nat. Anim., X 23. Na herneming der reinheid, vgl. noot 3704.

³⁷⁸⁵ B. H. Stricker, De Ark des Verbonds, Amsterdam, Londen, 1971, blz. 7-8, noot 28-38.

³⁷⁸⁶ W. V. Davies, The Journal of Egyptian Archaeology, deel LXVIII, Londen, 1982, blz. 69-76.

³⁷⁸⁷ De Geboorte van Horus, blz. 350, afb. 40.

³⁷⁸⁸ Erman-Grapow, Wörterbuch, deel I, blz. 116, noot 14; Camephis, blz. 6, noot 31 en 35. De inscripties in de graven plegen met blauwe verf te zijn ingelegd. Zie noot 4081.

³⁷⁸⁹ Werbrouck, op. laud., blz. 53, 130-131; Desroches-Noblecourt, loc. cit., blz. 214. Vgl. Camephis, blz. 6, noot 31 (Voeg toe: Cato, Orig., fr. 115, Peter).

³⁷⁹⁰ Erman-Grapow, Wörterbuch, deel III, blz. 268, noot 1-2.

³⁷⁹¹ De Ark des Verbonds, blz. 7, afb. 3, blz. 8, noot 38; Camephis, blz. 6, noot 31.

³⁷⁹² Davies (zie noot 3786), blz. 73, noot 31.

³⁷⁹³ De nacht, potentie: Camephis, blz. 9, noot 54.

³⁷⁹⁴ J. Leclant, Mélanges Mariette, Caïro, 1961, blz. 266-267, noot 11.

³⁷⁹⁵ Pap. Turijn, no. 86 (naar G. Steindorff, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LIII, Leipzig, 1917, blz. 67), 3.

³⁷⁹⁶ Desroches-Noblecourt, loc. cit., passim.

³⁷⁹⁷ L. Borchardt, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel XLII, Leipzig, 1905, blz. 82, noot 3.

mens, die op het altaar ten offer werd gebracht³⁷⁹⁸. Bij al deze plechtigheden was de blauwe kroon symbool der nagestreefde wedergeboorte; wedergeboorte der ziel bij de troonsbestijging³⁷⁹⁹, wedergeboorte des lichaams in de veldslag en in de rouw. De blauwe kroon was op het slagveld daarenboven afweermiddel. De hemel, die blauw is van kleur, is de cosmische baarmoeder³⁸⁰⁰, in dit aspect gepersonifieerd door de godin Hathor, de „Blauwe”³⁸⁰¹. Het kind, dat met de helm werd geboren, werd geacht transcendente vermogens te bezitten³⁸⁰². Zijn helm, als „blauwe doek”³⁸⁰³ deel van het baarmoederlijke vlies, vertegenwoordigde de hemel in de microcosmos van de moederschoot.

Ook van andere rouwgebruiken was de wedergeboorte het beoogde doel. Men kleepte zich in de rouw, althans tijdens de bijzetting, in een wit linnen gewaad³⁸⁰⁴. In tegenstelling tot het zwarte, besmeurde en gescheurde kleed, dat de dood aanduidde, deed het witte dat het leven³⁸⁰⁵. Door zich de haren af te scheren³⁸⁰⁶ opende men zichzelf, en bij extensie de overledene, de weg naar een nieuw leven, naar nieuwe vreugde. De vrouwen ontblootten de borsten en liepen also mede in de lijkstoet³⁸⁰⁷. De moedermelk is het voedsel van de pasgeborene, maar is dat voordien van het embryo in de baarmoeder³⁸⁰⁸. De koe Hesat wekte haar dode zoon Anti tot nieuw leven door melk uit haar uier in zijn afgestroopte huid te laten druppelen³⁸⁰⁹. De papyrusstengel, die in de rouw gebroken werd³⁸¹⁰, werd vervolgens in het water geworpen³⁸¹¹; in het oerwater, waaruit eenmaal de aarde voortgekomen was. Ter ere van de overleden Osiris werden ὄργια, orgieën, gevierd³⁸¹². Wat deze ook waren, zij waren middel om de overledene de wedergeboorte te verzekeren.

³⁷⁹⁸ Egyptenaren: Ibn 'Abdal-Hakam, *Futūḥ Miṣr*, p. 150, 12-13 (Torrey). Koesjieten: Heliod., *Aethiop.*, X 9, 16. Phoeniciërs: Phil. Bybl., fr. 3b (Jacoby; vgl. Euseb., *Praep. Evang.*, I 10, 44). Grieken: Dionys. Halic., *Antiq. Rom.*, III 18, 2; Plut., *Themistocl.*, 13. Zie noot 3982.

³⁷⁹⁹ De Maat der Dingen, blz. 17, noot 120, met afb. 3.

³⁸⁰⁰ De Ark des Verbonds, blz. 11-12, noot 51-55; De Geboorte van Horus, blz. 402, noot 4364-4373.

³⁸⁰¹ Erman-Gradow, *Wörterbuch*, deel III, blz. 334, noot 14; De Ark des Verbonds, blz. 11, noot 53.

³⁸⁰² De Geboorte van Horus, blz. 227, noot 2174-2176.

³⁸⁰³ *Ibid.*, noot 2174.

³⁸⁰⁴ Egyptisch, *pšk.t*: Pap. IX Rylands, IX 11, 13; Pap. Dodgson, verso 15; Setne, IV 22, bis; Apisritueel, verso II a, 13; Pap. Tanwerow, New York, III 31; Pap. Krall, IV 12, V 4, VII 27; vgl. Pap. Berlijn, no. 8351, IV 13. Grieks, σινδών: Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 72, 2; vgl. *ibid.*, I 83, 5, en Herod., *Hist.*, II 86. Het witte kleed nog bij de Grieken: Socrat. *Argiv.*, fr. 3 (Jacoby); Pausan., *Graec. Deser.*, IV 13, 3; Julian. *Apost., Epist.*, LXXVII (Hertlein; afwijzend); F. Sokolowski, *Lois Sacrées de l'Asie Mineure*, Parijs, 1955, blz. 46-48, no. 16, regel 4-9. Bij de Romeinen de vrouwen: Plut., *Quaest. Rom.*, 26; Herodian., *Ab Excess. Div. Marc.*, IV 2, 3. Niet de mannen: Paul., *Sentent.*, I 21, 14. Zie noot 4034.

³⁸⁰⁵ Zie noot 1724.

³⁸⁰⁶ Zie noot 3746.

³⁸⁰⁷ Pyr., 1282a; Pap. Dodgson, verso 17; Herod., *Hist.*, II 85; Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 72, 2; Werbrouck, op. laud., *passim*. Phoeniciërs: vgl. Theocrit., *Idyll.*, XV 135.

³⁸⁰⁸ De Geboorte van Horus, blz. 44-48, §16, blz. 131-138, §37.

³⁸⁰⁹ Egyptenaren: *ibid.*, blz. 408, cit. 1224. Indiërs: *ibid.*, blz. 411-412, noot 4562.

³⁸¹⁰ Zie noot 3691.

³⁸¹¹ Zie noot 3691. Het water betiteld als *mš'.tj*, „waarachtig”. De papyrusstengel, de god Horus: De Geboorte van Horus, blz. 497, noot 6182-6192. Horus, te water geworpen: Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 25, 6.

³⁸¹² Lucian., *De Dea Syr.*, 7. Syriërs: *ibidem*.

§49 Dit alles zij thans herhaald in de Joodse versie. Het overlijden des naasten riep ook bij de Joodse nabestaanden gevoelsuitingen op. Men weende³⁸¹³ en kermde³⁸¹⁴. Men liet het hoofd hangen³⁸¹⁵ en zweeg stil³⁸¹⁶.

De aankondiging van het overlijden geschiedde vanaf het dak des huizes³⁸¹⁷, vervolgens bij rondgang in de straat³⁸¹⁸, waarbij de lijkklacht werd aangeheven³⁸¹⁹. Het lijk, dat tehuis achterbleef, werd beweend door de klaagvrouwen³⁸²⁰. Het wenen werd gedurende de nacht na het overlijden tot in de morgenstond voortgezet³⁸²¹. Het dode lichaam is onrein, het is principe aller onreinheid³⁸²². De onreinheid werd geacht over te gaan op hem, die het aanraakte³⁸²³, het aanschouwde³⁸²⁴ of zich ermede onder dezelfde overkapping bevond³⁸²⁵, het sterfhuys of de

³⁸¹³ Genes., XXIII 2, XXXVII 35, L 3-4; Numer., XX 29; Deut., XXI 13, XXXIV 8; Richt., XX 26; II Sam., I 12, XV 30; Jezaj., XV 2-3, 5, XXII 12; Ezech., XXIV 16, 23, XXVII 31; Mich., I 10; Ps., CII 10; Job, II 12; Klaagl., I 16; Esth., IV 3; Nehem., I 4; Jud., XIV 16; Tob., II 6; I Machab., IX 20; Siracid., XXXVIII 16-17; I Bar., I 5; Jubil., XXIII 6-7; Vit. Ad. et Ev., XLVI 1; Test. XII Patr., VI 4, 8; Paral. Jerem., II 5, IV 6, 7, 11, VII 22, IX 8-10; II Bar., IX 2; Test. Job., XXIX 4; IV Ezr., V 20; Phil. Jud., De Joseph., 217; Idem, De Vit. Mos., I 138; Idem, De Virtut., 111; Idem, Leg. ad Gai., 223, 227, 275; Flav. Jos., Antiq., IV 259, 320, V 37, VI 358, 377, VII 4, 40-42, 180, 252, VIII 325, XIII 399, XVI 329; Mišn., Jabm., XV 1; Midr. Klaagl. Rabb., proöem., 24; ibid., I 1, 1; Midr. Pesiq. Rabb., XXVI 5; Mass. Ėbel Rabb., XI 4, 5. Assyriërs: Achiqar, IV 6, 13. Arabieren: Flav. Jos., Antiq., XVI 288. Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 6; Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler).

³⁸¹⁴ II Sam., XIII 19; Jezaj., XV 2-5, 8; Jerem., IV 8, XIV 2, XLIX 3; Ezech., XXIV 17, XXVII 30; Joël, I 8, 13; Amos, V 16; Mich., I 8; Zachar., XII 10; Job, XXX 28; Esth., IX 31; Jud., XIV 16, 19; I Machab., IV 40; Siracid., XXXVIII 17; Vit. Ad. et Ev., I 1; Phil. Jud., De Joseph., 16, 217; Idem, Leg. ad Gai., 227; Flav. Jos., Bell. Jud., II 6, IV 260; Idem, Antiq., II 134, VI 358, VII 4, 171-172, 180, 252, VIII 325, IX 67, 151, XI 221, XIII 399, XV 86, XVI 329. Babyloniërs: Epist. Jerem., 31.

³⁸¹⁵ Ps., XXXV 14; Klaagl., II 10. Op de knieën, Syriërs: M. Dietrich, O. Loretz en J. Sanmartin, Die Keilalphabetischen Texte aus Ugarit, deel I, Neukirchen-Vluyn, 1976 (in het vervolg geciteerd als KTU), I 2 (I 23-29). Zie noot 3573.

³⁸¹⁶ Levit., X 3; Job, II 13; Klaagl., II 10; IV Ezr., X 2-3; Phil. Jud., Leg. ad Gai., 223; Talm. Babl., Berāk., 6b; ibid., Mō'. Qāt., 23a; Midr. Genes. Rabb., LXIII 14; Midr. Klaagl. Rabb., I 1, 1, III 28, 9; Mass. Ėbel Rabb., II 8, X 10-12. Zie noot 3689.

³⁸¹⁷ Jezaj., XV 3; Jerem., XLVIII 38.

³⁸¹⁸ Jezaj., XV 3; Jerem., XLVIII 38, XLIX 3; Amos, V 16; Predik., XII 5; Esth., IV 1; Flav. Jos., Bell. Jud., II 6, III 437, IV 260; Idem, Antiq., VII 171, 172, XI 221. Zie noot 3695.

³⁸¹⁹ Genes., XXIII 2, L 10; I Sam., XXV 1, XXVIII 3; II Sam., I 12, III 31, XI 26; I Kon., XIII 29, 30, XIV 13, 18; Jezaj., XXII 12, XXXII 12; Jerem., IV 8, VI 26, VII 29, XVI 4-6, XXII 18, XXV 33, XXXIV 5, XLVIII 38, XLIX 3; Ezech., XXIV 16, 23, XXVII 31; Joël, I 13, II 12; Amos, V 16, 17, VIII 10; (Tob., II 6); Mich., I 8, 11; Zachar., VII 5, XII 10, 11; Ps., XXX 12; Predik., III 4, XII 5; Esth., IV 3; Siracid., XXXVIII 16; Paral. Jerem. IV 7-10; Flav. Jos., Bell. Jud., II 6, III 435-437, IV 260; Idem, Antiq., II 134, IV 257, 320, VI 377, VII 42, 204, VIII 273, XIX 349; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 25, a-b, 27b; Mass. Ėb. de Rabb. Nāt., XXV 3; Mass. Ėbel Rabb., I 5, 6, II 1, III 4-6, VIII 7, X 7, XI 5, XIV 7. Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 6. Zie noot 3697.

³⁸²⁰ Jerem., IX 16 (17); Mišn., Ketüb., IV 4; ibid., Kēl., XV 6, XVI 7; Mass. Ėbel Rabb., XIV 7. Zie noot 3699, 3700.

³⁸²¹ Dan., VI 19; Jubil., XXXIV 13; Talm. Babl., Berāk., 16b; ibid., Pesāh., 92a; ibid., Zebāh., 99b, 100b. Zie noot 3504.

³⁸²² Mišn., Kēl., I 4; Camephis, blz. 49, noot 402. Nabataeën: Strab., Geogr., XVI 4, 26. Zie noot 3193.

³⁸²³ Levit., XXI 1, 11; Numer., XIX 7-8, 11, 13, 16; Phil. Jud., De Spec. Legib., III 205; Mišn., Nāz., VII 1; ibid., Ahil., I 1-8; enz. Zie noot 3701.

³⁸²⁴ Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 53. Zie noot 3701.

³⁸²⁵ Numer., XIX 14-15; Mišn., Ahilūt. Zie noot 3703.

sterfkamer; alsook op hem, die de aldus verontreinigde of het door hem aangeraakte voorwerp beroerde³⁸²⁶. Zolang als het lijk boven aarde stond, bereidden de huisgenoten de maaltijd met door de naburen ter beschikking gestelde spijsen, in een ander vertrek, of ook buitenshuis³⁸²⁷. Een zak was over de deur gehangen³⁸²⁸ tot waarschuwing der binnentredenden. De lampen buitenhuis waren gedoofd³⁸²⁹. De rouwende had zich van bezoek aan tempel³⁸³⁰ of synagoge³⁸³¹ te onthouden; althans tot op het ogenblik, waarop hij de reinheid hernam³⁸³².

De uitvaart, zo mogelijk op de dag zelf van het overlijden³⁸³³, voltrok zich onder fluitmuziek³⁸³⁴. Het traject was in zeven etappen verdeeld, tussen dewelke telkenmale ingehouden werd³⁸³⁵. De ziel des mensen gaat zowel bij de geboorte³⁸³⁶ als bij de dood³⁸³⁷ aan de zeven planeten voorbij; dit werd als wezenlijk deel van de hemelvaart beschouwd. Men gebaarde uit liefde voor de overledene de graflegging te willen beletten³⁸³⁸. De nabestaanden nuttigden op de derde dag na de bijzetting³⁸³⁹ de rouwmaaltijd, uit wijn³⁸⁴⁰, vlees³⁸⁴¹, brood³⁸⁴², eieren³⁸⁴³ en linzen³⁸⁴⁴ bestaand. Zij waren in een kring gezeten³⁸⁴⁵, hetzij om het graf, hetzij in het

³⁸²⁶ Numer., XIX 22; vgl. *ibid.*, XIX 7, 8-9, 10, 21. Zie noot 3701.

³⁸²⁷ Talm. Babl., Berāk., 17b; *ibid.*, Mō'. Qāt., 23b. Ter beschikking gestelde prijzen: Ezech., XXIV 17. Zie noot 3846, 4135.

³⁸²⁸ Midr. Klaagl. Rabb., I 1, 1. De Carthagers behingen bij nationale rouw de stadsmuren met zakken: Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 106, 4; en belegden de voorsteven hunner schepen met huiden (δέρματα): *ibid.*, XX 9, 1. Zie noot 3338.

³⁸²⁹ IV Ezer., X 2; Midr. Klaagl. Rabb., I 1, 1, III 28, 9. Zie noot 3690.

³⁸³⁰ Numer., XIX 13, 20; Phil. Jud., De Spec. Legib., III 205. Onthouding van offer: Mišn., Zebāh., XII 1; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 15b-16a; Past. Herm., Mand., X 3, 2-3. Vgl. Pap. Elephantine, XXX 21-22, XXXI 20-21; Lucian., De Dea Syr., 50, 52, 53; en zie noot 3704, 3925.

³⁸³¹ Talm. Babl., Mō'. Qāt., 23a; Mass. Ėbel Rabb., X 11.

³⁸³² Zie noot 3926.

³⁸³³ Mišn., Sanhedr., VI 5; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 28a; *ibid.*, Zebāh., 99b; Mass. Ėbel Rabb., XI 1. Christenen: Handel., V 6, 9. Zie noot 4031, 4100.

³⁸³⁴ Flav. Jos., Bell. Jud., III 437; Ev. Matth., IX 23; Mišn., Ketüb., IV 4; *ibid.*, Bāb. Meš., VI 1; Mass. Ėbel Rabb., XIV 7. Restant uit de periode in §50 beschreven, zie noot 1074-1075? Passanten waren verplicht zich bij de stoet aan te sluiten: Flav. Jos., Contr. Apion., II 205.

³⁸³⁵ Mišn., Megill., III (IV) 3; Talm. Babl., Bāb. Bātr., 100b; Tōs., Megill., III 14. De standplaatsen: Mišn., Ketüb., II 10; *ibid.*, Bāb. Bātr., VI 7; vgl. *ibid.*, Ahil., XVIII 4.

³⁸³⁶ Zie noot 3381.

³⁸³⁷ Zie noot 3382.

³⁸³⁸ Test. Job., LIII 6-7.

³⁸³⁹ Geen bewijspplaats. Vgl. Act. Johann., 72. Zie noot 3374.

³⁸⁴⁰ Talm. Babl., Ketüb., 8b; Mass. Ėbel Rabb., XIV 14. Assyriërs: Achiqar, IV 8. Zie noot 4064, 4131.

³⁸⁴¹ Mass. Ėbel Rabb., XIV 13. Zie noot 4064, 4131.

³⁸⁴² Mass. Ėbel Rabb., XIV 13; vgl. Act. Johann., 72. Assyriërs: Achiqar, IV 7, 8. Zie noot 4131.

³⁸⁴³ Talm. Babl., Bāb. Bātr., 16b. Zie noot 4055, 4114.

³⁸⁴⁴ Talm. Babl., Bāb. Bātr., 16b; Midr. Genes. Rabb., LXIII 14; Midr. Pesiq. Rabb., XII 4; Midr. Tanhūm. (Buber), Genes., VI 3; Targ. Ps.-Jon., in Genes., XXV 29, 34; Pirq. Rabb. Eliez., 35. Vgl. Oudh. Med., N. R., deel XXXVII, Leiden, 1956, blz. 53, met afb. 12 (Ook aan de lens van het oog kan gedacht zijn als symbool der liefde). Zie noot 4113.

³⁸⁴⁵ Mišn., Sanhedr., II 1. Vgl. Epist. Jerem., 31. Zie noot 4125.

sterfhuis³⁸⁴⁶, na reiniging daarvan³⁸⁴⁷. De ziel van de overledene bleef gedurende drie dagen na diens dood op aarde, in de nabijheid van het lichaam³⁸⁴⁸ en vloog middelerwijl vrijelijk rond³⁸⁴⁹. Met de maaltijd was de rouw, behalve voor de naaste familieleden, ten einde³⁸⁵⁰.

De publieke rouw, die in lichtere vorm een enkele (licht)dag in beslag nam³⁸⁵¹, in zwaarder vorm een maand³⁸⁵², was collectief, wanneer de bevolking in haar geheel getroffen was, bijvoorbeeld om haar in krijgsdienst gevallen zonen treurde. Hij was individueel, wanneer een familie, tot zelfs de koninklijke, een harer leden had moeten afstaan. Men verenigde zich in het eerste geval voor het heiligdom³⁸⁵³, in het tweede aan een door de nabestaanden aangeboden open rouwmaaltijd, ditmaal gehouden op het plein der stad³⁸⁵⁴. Gedetailleerde gegevens over de publieke rouw worden door de teksten niet verstrekt³⁸⁵⁵. Wij krijgen dezulke desondanks onder ogen, want de publieke rouw collectief was formeel prototype der sacrale en publieke smeekbede. Zij zijn bewerkt in §45. De publieke rouw onderscheidde zich vooral door de openbare maaltijd van de private. Tijdens de publieke rouw werd het werk nedergelegd³⁸⁵⁶.

Tot simulatie van het overlijden takelde men zichzelf lichamelijk toe³⁸⁵⁷. Men liet bloed vloeien door zich in te snijden³⁸⁵⁸ of te slaan³⁸⁵⁹. Men sloeg zich met de handen op het gelaat³⁸⁶⁰, de borst³⁸⁶¹ of de heup³⁸⁶². Men plukte de haren van hoofd³⁸⁶³ en baard³⁸⁶⁴ uit.

³⁸⁴⁶ Om het graf: Jubil., XXII 17; vgl. Act. Johann., 72. In het sterfhuis: Jerem., XVI 5; Mišn., Sanhedr., II 1, 3; Talm. Babl., Šabb., 136a; ibid., Mō'. Qāt., 20b; ibid., Ketūb., 8b, 69, a-b; Mass. Ėbel Rabb., II 9, XIV 13-14. Assyriërs: Achiqar, IV 7-8, 14-15. In de dagen van de zwaarste rouw werd de maaltijd door sympathizanten verzorgd: II Sam., III 35; Ezech., XXIV 17, 22; Mišn., Mō'. Qāt., III 7; Talm. Babl., Berāk., 17b; ibid., Mō'. Qāt., 27b; Mass. Ėbel Rabb., X 3, XI 2, XII 4, XIV 13.

³⁸⁴⁷ Flav. Jos., Contr. Apion., II 205. Zie noot 4038, 4097.

³⁸⁴⁸ Talm. Jer., Mō'. Qāt., p. 82b, 46-49; Midr. Genes. Rabb., C 7; Midr. Levit. Rabb., XVIII 1. Zes dagen: Vit. Ad. et Ev., XLIII 1. Zeven dagen: IV Ezer., VII 101; Talm. Babl., Šabb., 152a; Pirq. Rabb. Eliez., 34. Een jaar: Talm. Babl., Šabb., 152b. Zie noot 3714, 4119. Na het vertrek der ziel veranderen zich de gelaatstreken van het lijk, zie noot 4045.

³⁸⁴⁹ Apoc. Sophon., V 4 (Riessler).

³⁸⁵⁰ Zie noot 4064.

³⁸⁵¹ Joz., VII 6; Richt., XX 26; II Sam., I 12, III 35; Nehem., IX 1; Flav. Jos., Antiq., V 37, VII 4, 42. Zie noot 3368.

³⁸⁵² Zie noot 3386.

³⁸⁵³ Joz., VII 6; Richt., XX 26; Nehem., I 4, IX 1.

³⁸⁵⁴ Flav. Jos., Bell. Jud., II 1; Idem, Antiq., XVII 200; Talm. Babl., Šabb., 105b; ibid., Mō'. Qāt., 25a.

³⁸⁵⁵ Voor de Phoeniciërs, zie noot 3828.

³⁸⁵⁶ Phil. Jud., In Flacc., 56. Zie noot 3409.

³⁸⁵⁷ Tekst, αἰκίζειν: Flav. Jos., Antiq., VII 252, VIII 325. Vgl. Menandr., Sentent., 102 (Riessler).

³⁸⁵⁸ Levit., XIX 28, XXI 5; Deut., XIV 1; Jerem., XVI 6, XLI 5, XLVII 5; Mišn., Makk., III 5. De hand: Jerem., XLVIII 37. Dat alles verboden praktijk. Syriërs: KTU, I 5 (VI 17-18, 20-21), I 6 (I 2, 4); Lucian., De Dea Syr., 50. Zie noot 3730.

³⁸⁵⁹ I Machab., IX 20, XIII 26; Siracid., XXXVIII 17; Jerem., XXXII 34 (LXX); Flav. Jos., Bell. Jud., II 6; Idem, Antiq., VI 377, VII 41, VIII 273, XIII 399; Talm. Babl., Sanhedr., 68a (tot bloedens). Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 6. Zie noot 3730.

³⁸⁶⁰ Flav. Jos., Antiq., XVI 329, XVII 187; Midr. Klaagl. Rabb., proöem., 24. Syriërs: KTU, I 5 (VI 19-20), I 6 (I 3), Phoeniciërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., XXXII 6, 4; Vergil, Aen., IV 673. Assyriërs: Achiqar, IV 13. Zie noot 3578.

³⁸⁶¹ Phil. Jud., Leg. ad Gai., 227; Flav. Jos., Antiq., IV 320, VII 252; Ev. Luc., XXIII 48; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 27b (hart); Mass. Ėbel Rabb., IX 2 (hart). Syriërs: KTU I 5 (VI 20-21: *Ib*, het hart), I 6 (I 4-5, idem). Phoeniciërs: Vergil, Aen., IV 673; Dioscorid. Nicop., Anth. Palat., V 53, 2, 193, 2; vgl. Theocrit., Idyll., XV 135. Zie noot 3480.

³⁸⁶² Jerem., XXXI 18 (19); Ezech., XXI 17 (12). Zie noot 3734.

³⁸⁶³ Ezer., IX 3; Phil. Jud., De Joseph., 16; Idem, Leg. ad Gai., 223; Flav. Jos., Antiq., VII 252, XI 141, XV 86; Midr. Klaagl. Rabb., proöem., 24. Zie noot 3580.

³⁸⁶⁴ Ezer., IX 3; Phil. Jud., Leg. ad Gai., 223; Flav. Jos., Antiq., XI 141; Midr. Klaagl. Rabb., proöem., 24. Zie noot 3580 (uitplukken), 3744 (baard).

Men scheurde zijn kleed³⁸⁶⁵, onder ontbloting van het hart³⁸⁶⁶, van de schouder³⁸⁶⁷.

Tot simulatie van de graflegging bedekte men zich het hoofd met stof van de grond³⁸⁶⁸, met de platte hand of met de beide handen³⁸⁶⁹. Men omhulde het hoofd³⁸⁷⁰ en het lichaam, dit laatste met een door een koord bijeengehouden zak³⁸⁷¹, een zwart kleed³⁸⁷² of een rouwkleed³⁸⁷³. Men schoor zich de hoofd-³⁸⁷⁴ en baardharen³⁸⁷⁵ af, alsook de haren tussen de ogen³⁸⁷⁶; dwz. het aan weerszijden van de neuswortel gelegen centrale gedeelte der beide wenkbrauwen³⁸⁷⁷. Een enkeling ging zover zich in een graf neder te zetten³⁸⁷⁸.

³⁸⁶⁵ Genes., XXXVII 29, 34, XLIV 13; Levit., X 6, XIII 45, XXI 10; Numer., XIV 6; Joz., VII 6; Richt., XI 35; I Sam., IV 12; II Sam., I 2, 11, III 31, XIII 19, 31, XV 32; II Kon., II 12, V 7, 8, VI 30, XI 14, XVIII 37; Jezaj., XXXVI 22; Jerem., XLI 5; Job, I 20, II 12; Ezr., IX 3; II Chron., XXIII 13; I Esdr., VIII 68 (LXX); Jud., XIV 16, 19; I Machab., II 14; Test. XII Patr., VI 4, 5; Apoc. Eliae, XXIX 6-7; Paral. Jerem., IX 10; II Bar., IX 2; Test. Job., XIX 2; Phil. Jud., De Joseph., 16, 217; Idem, De Vit. Mos., I 138; Idem, De Spec. Legib., I 115; Flav. Jos., Antiq., II 134, VI 357, VII 1, 4, 40, 171, 177, 204, IX 67, 151, XI 141; Ev., Matth., XXVI 65; Ev. Marc., XIV 63; Mišn., Šabb., XIII 3; ibid., Mō'. Qāt., III 7; ibid., Jabm., XV 1; ibid., Sanhedr., VII 5; ibid., Hör., III 4, 5; Talm. Babl., Šabb., 105b; ibid., Mō'. Qāt., 14b, 15a, 20b, 21a (niet zittend), 22b, 24a, 25a, 26, a-b; ibid., Jabm., 116b; ibid., Ketüb., 104a; ibid., Bāb. Qamm., 91b; ibid., Bāb. Meš., 59b; ibid., Sanhedr., 60a; ibid., Hör., 12b; Midr. Genes. Rabb., C 7; Midr. Klaagl. Rabb., proöem., 24; ibid., I 1, 1; Midr. Pesiq. Rabb., XXVI 5; Mass. Ėbel Rabb., I 5, II 1, IV 20, VIII 8, 9, 13, IX 1, 3-8, 14-20, X 11, XII 1, 3, 9; Mass. Kall., 21. Babyloniërs: Epist. Jerem., 30. Zie noot 3491.

³⁸⁶⁶ Talm. Jer., Mō'. Qāt., p. 83d, 38-39; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 22b; Mass. Ėbel Rabb., IX 2. Zie noot 3735.

³⁸⁶⁷ Mišn., Mō'. Qāt., III 7; Talm. Babl., Šabb., 105b; ibid., Mō'. Qāt., 22b, 25a; ibid., Bāb. Qamm., 17a; Mass. Ėbel Rabb., I 5, II 1, IX 2, 3.

³⁸⁶⁸ Joz., VII 6; I Sam., IV 12; II Sam., I 2, XV 32; Ezech., XXVII 30; Amos, II 7; Job, II 12; Klaagl., II 10; Paral. Jerem., IV 7, VII 22, IX 10; Test. Job., XXIX 4; Openb., XVIII 19; Mass. Kall. Rabb., III 4. Syriërs: KTU, I 5 (VI 14-16). Zie noot 3514.

³⁸⁶⁹ II Sam., XIII 19; Jerem., II 37; Vit. Ad. et Ev., XLVI 1; Midr. Klaagl. Rabb., proöem., 24. Zie noot 3534.

³⁸⁷⁰ II Sam., XV 30, XIX 5 (4); Jerem., XIV 3, 4; Ezech., XXXI 15 (?); Esth., VI 12, VII 8; Flav. Jos., Antiq., VII 254; Mišn., Sōt., IX 15; ibid., Midd., V 4; Talm. Babl., Ta'an., 14b; ibid., Mō'. Qāt., 15a, 17a, 24a; ibid., Bāb. Meš., 59b; Midr. Klaagl. Rabb., III 28, 9; Mass. Ėbel Rabb., VI 1, X 9, 11. Phoeniciërs: Sil. Ital., Punic., XI 257-258. Zie noot 3534.

³⁸⁷¹ Genes., XXXVII 34; II Sam., III 31; II Kon., VI 30; Jezaj., III 24, XV 3, XXII 12, (XXXII 11), L 3; Jerem., IV 8, VI 26, XLVIII 37, XLIX 3; Ezech., VII 18, XXVII 31; Joël, I 8 (13); Amos, VIII 10; Ps., XXX 12; Job, XVI 15; Klaagl., II 10; Jud., VIII 5, X 3; I Machab., II 14; Ps. Salom., II 20; Flav. Jos., Antiq., II 38, V 37, VII 40; Pap. Elephantine, XXX 15, 20, XXXI 14, 19; Mass. Ėbel Rabb., VIII 8, 9. Assyriërs: Achiqar, 103 (Cowley). Zie noot 3339, (zak), 3527 (betekenis).

³⁸⁷² Jezaj., L 3; Jerem., VIII 21, XIV 2; Ezech., XXXI 15; Ps., XXXV 14, XLII 10, XLIII 2; Job, V 11, XXX 28; Jos. et Asen., X 9-11; Flav. Jos., Bell. Jud., IV 260; Mišn., Midd., V 4; Talm. Babl., Jōm., 39b; ibid., Mō'. Qāt., 17a; ibid., Bāb. Meš., 59b; Midr. Klaagl. Rabb., III 28, 9; Mass. Ėbel Rabb., VII 13. Arabieren: Flav. Jos., Antiq., XVI 287. Zwarte sluijer: Mišn., Midd., V 4; Talm. Babl., Jōm., 39b; ibid., Mō'. Qāt., 17a; ibid., Bāb. Meš., 59b. Phoeniciërs: Sil. Ital., Punic., XI 257-258. Zie noot 3523.

³⁸⁷³ II Sam., XIV 2; Esth., IV 17k (LXX); I Bar., V 1; Flav. Jos., Antiq., II 136, IV 257, XI 223, 232; Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler). Assyriërs: Achiqar, IV 6. Zie noot 3522.

³⁸⁷⁴ Levit., XXI 5; Jezaj., III 24, XV 2, XXII 12; Jerem., VII 29, XVI 6, XLVII 5, XLVIII 37; Ezech., VII 18, XXVII 31; Amos, VIII 10; Mich., I 16; Job, I 20; Flav. Jos., Antiq., IV 257; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 27b. Syriërs: KTU, I 5 (VI 18), I 6 (I 2-3). Phoeniciërs: Lucian., De Dea Syr., 6. Babyloniërs: Epist. Jerem., 30. Het hoofd rond afscheren, verboden: Levit., XIX 27, XXI 5; Mišn., Makk., III 5. Zie noot 3742. Niet te verwarren met het kaalscheren ter beëindiging van de rouw, Lucian., De Dea Syr., 6, 53. Waartoe noot 3138, 3139, 3148.

³⁸⁷⁵ Jezaj., XV 2; Jerem., XLI 5, XLVIII 37. Babyloniërs: Epist. Jerem., 30. De hoeken des baards verderven, verboden: Levit., XIX 27, XXI 5; Mišn., Makk., III 5. Zie noot 3744.

³⁸⁷⁶ Verboden praktijk: Deut., XIV 1; vgl. Mišn., Makk., III 5. Zie noot 3743.

³⁸⁷⁷ Men dacht zich aldaar de ziel des mensen gezeteld, zie noot 1650, onder 2°; De Geboorte van Horus, deel V, noot 7789; alhier, noot 3743.

³⁸⁷⁸ Paral. Jerem., IV 12. Zie noot 3729.

Minder verstaanbare gebruiken waren het in de handen klappen³⁸⁷⁹ en met de voeten stampen³⁸⁸⁰.

Het lijkt, dat tot op dat ogenblik op de naakte grond lag³⁸⁸¹, werd opgebaard en uit het sterfhuis afgevoerd, de periode van de rouw ving aan³⁸⁸², waarin men zich met de overledene vereenzelvigde: — De dood zet de levensfuncties van het lichaam stil: Men nam geen drank tot zich³⁸⁸³, noch water³⁸⁸⁴, noch wijn³⁸⁸⁵. Men at ook niet³⁸⁸⁶, geen brood³⁸⁸⁷, geen vlees³⁸⁸⁸ en geen begeerlijke spijs³⁸⁸⁹. De geslachtsgemeenschap werd gestaakt³⁸⁹⁰. Men vastte³⁸⁹¹. — De dood heft de individualiteit des lichaams op: Men liet haren³⁸⁹² en nagels³⁸⁹³ uitgroeien. — De dood ontnemt het lichaam de essentie, de ziel, en doet de accidenten te niet. Men legde zijn fraaie klederen³⁸⁹⁴ en sieraden³⁸⁹⁵ terzijde. De man zette de hoed af³⁸⁹⁶, de vrouw liet de haren ongekamd hangen³⁸⁹⁷ en blankette zich niet³⁸⁹⁸. — Ontdaan van zijn accidenten, keert het

³⁸⁷⁹ Ezech., VI 11; Mišn., Mō'. Qāt., III 8-9. Vgl. Ezech., XXI 19 (14), 22 (17). Armeniërs: Faust. Byzant., Bibl. Hist., V 31.

³⁸⁸⁰ Ezech., VI 11; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 27b.

³⁸⁸¹ Mišn., Šabb., XXIII 5; Mass. Ėbel Rabb., I 3. Zie noot 4030, 4088.

³⁸⁸² Talm. Babl., Ketüb., 4b.

³⁸⁸³ IV Ezer., X 4; Flav. Jos., Antiq., VI 377; Talm. Babl., Ta'an., 30a. Zie noot 3486.

³⁸⁸⁴ Ezer., X 6. Kritiek: Talm. Babl., Bāb. Bātr., 60b. Zie noot 3315.

³⁸⁸⁵ Dan., X 3; Test. XII Patr., XI 3,5; Pap. Elephantine, XXX 21, XXXI 20; Phil. Jud., Leg. ad Gai., 275; Talm. Babl., Berāk., 18a; ibid., Šabb., 139a; ibid., Ta'an., 30a; ibid., Mō'. Qāt., 23b; ibid., Nedār., 12a; ibid., Bāb. Bātr., 60b; Mass. Ėbel Rabb., X 3. Zie noot 3548.

³⁸⁸⁶ II Sam., III 35; Dan., VI 19; Test. XII Patr., VI 4, 2, 3, XI 3, 5; IV Ezer., X 4; Flav. Jos., Antiq., V 37, VI 377, VII 42, VIII 356, XI 147; Talm. Babl., Ta'an., 30a; Mass. Ėbel Rabb., X 3 (onvoldoende spijs). Zie noot 3481.

³⁸⁸⁷ II Sam., III 35; I Kon., XXI 4, 5; Ezech., XXIV 17 (zie noot 3846); Ezer., X 6; Test. XII Patr., VI 4, 7. Treurbrood: Hoz., IX 4. Vgl. Talm. Babl., Bāb. Bātr., 60b. Zie noot 3484.

³⁸⁸⁸ Dan., X 3; Talm. Babl., Berāk., 17b; ibid., Ta'an., 30a; ibid., Mō'. Qāt., 23b; ibid., Nedār., 12a; ibid., Bāb. Bātr., 60b; Mass. Ėbel Rabb., X 3. Zie noot 3482.

³⁸⁸⁹ Dan., X 3. Geen προσόψημα: Phil. Jud., Leg. ad Gai., 275. Geen ἡδέα: Flav. Jos., Antiq., XI 232. Zie noot 3754.

³⁸⁹⁰ Pap. Elephantine, XXX 20; Talm. Babl., Ta'an., 30a; ibid., Mō'. Qāt., 15b, 21a, 24a, vgl. 23, a-b; ibid., Ketüb., 4a; Midr. Genes. Rabb., C 7; Mass. Ėbel Rabb., VI 1. Zie noot 3487.

³⁸⁹¹ Richt., XX 26; I Sam., XXXI 13; II Sam., I 12; Joël, I 14, II 12; Zachar., VII 5; Esth., IV 3; Nehem., I 4; I Chron., X 12; Jud., VIII 6; I Bar., I 5; Vit. Ad. et Ev., I 1-II 2; II Bar., IX 2; IV Ezer., X 4; Pap. Elephantine, XXX 15, 20, XXXI 14 (Cowley); Flav. Jos., Antiq., V 166; Talm. Babl., Rōš haš-Šān., 18b; ibid., Ta'an., 13a; ibid., Ketüb., 104a; Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler). Zie noot 3495.

³⁸⁹² II Sam., XIX 25 (24); Flav. Jos., Antiq., VII 267; Mišn., Kēl., I 9 (onrein); Talm. Babl., Ta'an., 13, a-b; ibid., Mō'. Qāt., 14b, 15a, 17b, 22b, 24a; ibid., Sanhedr., 25a; Midr. Genes. Rabb., XCIII 7 (niet kammen), XCVIII 15; Mass. Ėbel Rabb., V 9, VII 4, 8, 11, IX 11. Zie noot 3547.

³⁸⁹³ II Regn., XIX 25 (LXX; zie noot 3904); Talm. Babl., Mō'. Qāt., 17b, 18a; ibid., Sanhedr., 25a. Zie noot 3761.

³⁸⁹⁴ Statiekleed: Ezech., XXVI 16; Jud., X 3, XVI 8; Test. Job., XXXIX 7. Gestreken kleed: Mass. Ėbel Rabb., VII 8, 10, IX 10. Vgl. Talm. Babl., Mō'. Qāt., 27b. Zie noot 3521.

³⁸⁹⁵ Exod., XXXIII 4, 6; Jud., X 4; Ps. Salom., II 21; Talm. Babl., Jōm., 78b; ibid., Ketüb., 4a. Zie noot 3493.

³⁸⁹⁶ Levit., XIII 45 (onrein); Jezaj., LXI 3; Ezech., XXIV 17, 23; Midr. Genes. Rabb., C 7. Zie noot 3318, 4158. De hogepriester, hetzelfde, zie noot 3947.

³⁸⁹⁷ Jud., X 3, XVI 8; Talm. Babl., Jabm., 116b. Syriërs: vgl. Theocrit., Idyll., XV 134. Zie noot 3490.

³⁸⁹⁸ II Sam., XIV 2; Jud., X 3, XVI 7; Talm. Babl., Ta'an., 13b; ibid., Mō'. Qāt., 20b; ibid., Ketüb., 4b; Mass. Ėbel Rabb., XI 8. Vgl. Lys., Or., I 14, en zie noot 3489.

lichaam tot de materie terug: Men wierp zich ter aarde³⁸⁹⁹, wentelde zich in het stof³⁹⁰⁰ of zette zich daarin³⁹⁰¹. Het bed werd omgekeerd³⁹⁰²; men sliep niet op de blote grond, maar toch zo dicht mogelijk daarboven. Men ging barvoets³⁹⁰³, met de aarde in onmiddellijk contact. Men waste zijn lichaam³⁹⁰⁴ noch zijn klederen³⁹⁰⁵, noch ook zalfde men zich³⁹⁰⁶. — De dood ontruikt de mens aan zijn omgeving: Het werk³⁹⁰⁷ en de handel³⁹⁰⁸ werden gestaakt. Men groette zijn naaste niet³⁹⁰⁹ en bleef tehuis³⁹¹⁰; een enkeling nam zijn intrek in een tent³⁹¹¹. Men meed alle feestelijkheid³⁹¹² en sloot verloving noch huwelijk³⁹¹³.

In het sterfhuis verontreinigd, streefde de rouwende naar reiniging³⁹¹⁴. Deze geschiedde met vuur en water. De rouwende reinigde zichzelf de ziel. Hij legde as, dwz. gematerialiseerd vuur, op zijn hoofd³⁹¹⁵, hij zat op de grond in as³⁹¹⁶, hij wentelde zich daarin³⁹¹⁷; ja zelfs, hij at as³⁹¹⁸. Zijn materiële reiniging geschiedde echter niet door hemzelf, maar door een derde, priester of leek, die zijnerzijds in staat van reinheid moest verkeren³⁹¹⁹. Deze besprengde hem met het

³⁸⁹⁹ II Sam., XIII 31; Job, I 20; Ps. Salom., II 21; Flav. Jos., Antiq., VII 177, XI 141, 142; Menandr., Sentent., 102 (Riessler). Syriërs: KTU, I 5 (VI 15), Phoeniciërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., XX 33, 2. Zie noot 3529.

³⁹⁰⁰ Mich., I 10. Zie noot 3321, 3322, 3917.

³⁹⁰¹ Jezaj., XLVII 1; Ezech., XXVI 16; Job, II 13, XVI 15 (hoorn in het stof doen); Klaagl., II 10; Ezr., IX 3, 4; Nehem., I 4; Paral. Jerem., IV 7; Flav. Jos., Antiq., II 38 (in zak); Mišn., Sanhedr., II 1, 3; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 27a; ibid., Bāb. Meš., 59b; Midr. Klaagl. Rabb., I 1, I, III 28, 9; Mass. Ėbel Rabb., VI 5, X 12. Assyriërs: Achīqar, V 7. Syriërs: KTU, I 5 (VI 12-14). Zie noot 3530.

³⁹⁰² Mišn., Ta'an., IV 7; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 15, a-b, 20b, 21a, 26b, 27a; ibid., Ketüb., 4b; ibid., Sanhedr., 20a; Midr. Genes. Rabb., C 7; Midr. Klaagl. Rabb., I 1, I; Mass. Ėbel Rabb., VI 1, VII 2, XI 10-19, XII 4. Reden: Talm. Jer., Berāk., p. 6a, 1-9. Zie noot 3551.

³⁹⁰³ II Sam., XV 30; Ezech., XXIV 17, 23; Jud., X 4, XVI 9; Talm. Babl., Ta'an., 30a; ibid., Mō'. Qāt., 15b, 20b, 21a, 24a; ibid., Bāb. Meš., 59b; Midr. Genes. Rabb., C 7; Midr. Klaagl. Rabb., I 1, I, III 28, 9; Mass. Ėbel Rabb., V 10, VI 1, X 5. Zie noot 3501.

³⁹⁰⁴ II Sam., XIX 25 (24, voeten; maar zie noot 3893); Jud., X 3; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 225; Flav. Jos., Antiq., VIII 356; Mišn., Berāk., II 6; Talm. Babl., Ta'an., 13, a-b; ibid., Mō'. Qāt., 15b, 21a, 24a; Midr. Genes. Rabb., XCIII 7, C 7; Mass. Ėbel Rabb., VI 1. Zie noot 3488.

³⁹⁰⁵ II Sam., XIX 25 (24); Flav. Jos., Antiq., VII 267; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 15a. Mass. Ėbel Rabb., VII 4 (vgl. V 9). Zie noot 3492.

³⁹⁰⁶ Jezaj., LXI 3; Dan., X 3; Pap. Elephantine, XXX 20, XXXI 20; Talm. Babl., Ta'an., 30a; ibid., Mō'. Qāt., 15b, 21a; Mass. Ėbel Rabb., VI 1. Zie noot 3489.

³⁹⁰⁷ Mišn., Mō'. Qāt., II 1; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 11b, 15b, 21, a-b, 27b; Mass. Ėbel Rabb., V 1, 2-9, VI 6, 7, VII 6, XI 9. Indiërs: Pāraskaragrhjasūtra, III 10, 25. Zie noot 3409.

³⁹⁰⁸ Mass. Ėbel Rabb., IX 12. Vgl. ibid., VII 12. Zie noot 3415, 3417, 4148, 4151.

³⁹⁰⁹ Talm. Babl., Mō'. Qāt., 15a, 21b; Mass. Ėbel Rabb., I 7, VI 2. Zie noot 3417.

³⁹¹⁰ Talm. Babl., Mō'. Qāt., 21b, 23a; Mass. Ėbel Rabb., VI 4. Zie noot 3312, 3323, 4152.

³⁹¹¹ Jud., VIII 5, X 2; Vit. Ad. et Ev., I 1. Zie noot 3549.

³⁹¹² Talm. Babl., Mō'. Qāt., 22b; Mass. Ėbel Rabb., IX 13. Zie noot 3707.

³⁹¹³ Talm. Babl., Mō'. Qāt., 23a; Mass. Ėbel Rabb., VII 14, 15. Vgl. Talm. Babl., Ketüb., 4, a-b. Zie noot 3417, 4153.

³⁹¹⁴ Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 53. Zie noot 3773.

³⁹¹⁵ II Sam., XIII 19; Jezaj., LXI 3; Flav. Jos., Antiq., VII 1, 171, 204; Midr. Klaagl. Rabb., proöem., 24. Indiërs: Nonn., Dionys., XL 105. Zie noot 3340 (as), 3517, 3773, 3593 (vuur).

³⁹¹⁶ Vgl. Klaagl., III 16. Zie noot 3530.

³⁹¹⁷ Jerem., VI 26, XXV 34; Ezech., XXVII 30. Zie noot 3532, 3775, 3900.

³⁹¹⁸ Ps., CII 10. Vgl. Klaagl., III 16 (LXX). Perzen: vgl. Šājast-nē-šājast, II 105.

³⁹¹⁹ Numer., XIX 9, 18, 19.

„water der afzondering”³⁹²⁰ — bronwater, waarin de as gestort van een buiten de tempel als substituut geslachte en verbrande rode vaars —, op de derde en de zevende dag³⁹²¹. Hij waste vervolgens zijn klederen³⁹²² en was dan op de zevende na zonsondergang weder rein³⁹²³. De verontreinigde priester kon met deze eenvoudige handelwijze niet volstaan. Hij moest een zondoffer opdragen en kon na een week zijn functie hervatten³⁹²⁴. Wie de reiniging naliet en het heiligdom in staat van onreinheid betrad, was des doods schuldig³⁹²⁵.

De rouw kon na herwinning van de reinheid beëindigd worden³⁹²⁶, maar placht door de nabestaanden tot het einde van de maand te worden voortgezet³⁹²⁷. Voor de verwanten in de eerste graad, de ouders en de kinderen, rouwde men tot het einde van het jaar³⁹²⁸. Individuele, afwijkende rouwperioden worden sporadisch vermeld³⁹²⁹. Lichte rouw werd aangenomen gedurende een dag³⁹³⁰, vooral dan, wanneer het doodsbericht verlaat, een maand na het overlijden, werd ontvangen³⁹³¹. Het aannemen van levenslange rouw³⁹³² werd niet gebillijkt. Het werd echter geëist, of althans verwacht, van de weduwe³⁹³³, en deze legde haars levens de klederen van haar weduwschap niet af³⁹³⁴.

De rouw ging begeleid van het gebed, de bede tot God de overledene in genade te willen aanvaarden. De dag van het overlijden was de dag van de zwaarste rouw³⁹³⁵. De nabestaande wijdde zich op hem geheel aan zijn smart. Hij nam niet deel aan de gebeden tijdens de graflegging³⁹³⁶ en legde zich gedurende de eerste drie dagen de gebedscapsules niet aan³⁹³⁷. De studie der heilige geschriften was hem verboden; zijn lectuur bestond uit die der klagelijke boeken, Job, Klaagliederen en, ten dele, Jeremia³⁹³⁸. Op de derde dag was het met de treurnis

³⁹²⁰ Numer., XIX 6, 9, 17-18, XXXI 23; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 262-272; Flav. Jos., Antiq., IV 78-81. Zie noot 551.

³⁹²¹ Numer., XIX 12, 19; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 261, III 205; Flav. Jos., Antiq., IV 81. Zie noot 3131.

³⁹²² Nummer., XIX 19.

³⁹²³ Numer., XIX 19. Zie noot 3375.

³⁹²⁴ Ezech., XLIV 26-27. Zie noot 3375.

³⁹²⁵ Numer., XIX 13, 20. Syriërs: Lucian., De Dea Syr., 52-53. Zie noot 3830.

³⁹²⁶ Genes., I 10; I Sam., XXXI 13; Job, II 13; I Chron., X 12; enz. Zie noot 3832.

³⁹²⁷ Numer., XX 29; Deut., XXI 13, XXXIV 8; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 291; Idem, De Virtut., 111; Flav. Jos., Bell. Jud., III 437; Idem, Antiq., IV 78, 85, 259, 330; Mišn., Mō'. Qāt., III 5; Talm. Babl., 'Ērüb., 46a; ibid., Mō'. Qāt., passim; ibid., Jabm., 43b; ibid., Ketüb., 4a; ibid., Bāb. Qamm., 16b; ibid., Zebāḥ., 100b; Midr. Genes. Rabb., C 7; Mass. Ēbel Rabb., IX 8, 10, 11, 12, 13, X 11. Zie noot 3386. Geen rouw bij de dood van de slaaf: Talm. Babl., Berāk., 16b; Mass. Ēbel Rabb., I 10-11. Zie noot 4195.

³⁹²⁸ Talm. Babl., Mō'. Qāt., 21b, 22b; Mass. Ēbel Rabb., IX 13, XIV 12. Zie noot 3459.

³⁹²⁹ Enige dagen: Nehem., I 4; Siracid., XXXVIII 17. Vele dagen: II Sam., XIV 2; I Machab., IX 20, XIII 26. Veertig dagen: Jubil., XXIII 7; Me'arr. Gazz., VII 23 (Riessler); vgl. Genes., I 3, en Handel., I 3. Vgl. ook: Phil. Jud., De Vit. Mos., II 225; Mass. Ēbel Rabb., IX 10-12.

³⁹³⁰ I Kon., XXI 4; Test. XII Patr., VI 4, 7; Flav. Jos., Antiq., VIII 356. Zie noot 3368.

³⁹³¹ Talm. Babl., 'Ērüb., 46a; ibid., Mō'. Qāt., 20, a-b; Midr. Genes. Rabb., C 7.

³⁹³² IV Ezr., X 4. Syriërs: Me'arr. Gazz., XL 6 (Riessler). Zie noot 3463.

³⁹³³ Jud., VIII 6, X 3, XVI 22; Ev. Luc., II 36-37; Paul, Epist. ad Tim., V 5. Zie noot 3713.

³⁹³⁴ Genes., XXXVIII 14, 19; Jud., VIII 5, X 3, XVI 7.

³⁹³⁵ Talm. Babl., Mō'. Qāt., 21a.

³⁹³⁶ Mišn., Berāk., III 1; Mass. Ēbel Rabb., X 1-7.

³⁹³⁷ Mišn., Berāk., III 1; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 15a, 21a, 23b; ibid., Ketüb., 6b; Midr. Genes. Rabb., C 7; Mass. Ēbel Rabb., VI 3, VIII 13. Gebedscapsules: zie noot 1650, onder 9°.

³⁹³⁸ Talm. Babl., Ta'an., 30a; ibid., Mō'. Qāt., 15a, 21a, 23a; Mass. Ēbel Rabb., VI 1, VIII 13, X 13.

gedaan, want op deze dag voer de ziel ten hemel³⁹³⁹. De zevende dag bevrijdde de rouwende, na reiniging, van alle verplichting.

De heilige tijd en de heilige plaats mochten door de dood niet ontheiligd worden. Onthoudingen uit hoofde van rouw werden op de Sabbat³⁹⁴⁰ en op de feestdag³⁹⁴¹ onderbroken; behalve door de zwaarst getroffen, die op deze dagen hun leed geheel alleen droegen³⁹⁴². De feestdagen des jaars, waarop geen rouw werd aangenomen, stonden geïnventariseerd³⁹⁴³. De rouwende, mits gereinigd, betrachtte bij zijn bezoek aan tempel of synagoge gedurende enige dagen terughoudendheid. Hij betrad de Tempelberg door de linker- en niet, als voorgeschreven, door de rechterpoort³⁹⁴⁴. Hij meed in de synagoge zijn vaste plaats en deed er het zwijgen toe³⁹⁴⁵.

Zomin als tijd en plaats mocht de heilige persoon door de dood worden ontheiligd. De hogepriester verliet de tempel nimmer³⁹⁴⁶ en nam voor niemand de rouw aan³⁹⁴⁷. Hij mocht echter de lijkbaar van zijn nabestaande buiten gezichtsafstand³⁹⁴⁸ begeleiden tot de stads-poort³⁹⁴⁹. Tijdens de rouwvisite hield hij een vertegenwoordiger der priesterschap aan zijn rechterzijde, de rouwende of condolerende aan zijn linkerzijde³⁹⁵⁰. Aan de lagere priester was rouwbetoon voor de nabestaande toegestaan³⁹⁵¹; uiteraard buiten de muren van het heiligdom. De koning verliet tijdens de rouwperiode zijn paleis niet³⁹⁵².

De rouw is zaak der levenden en niet der doden. In het rouwmisbaar is maat te betrachten³⁹⁵³. De negatieve werking aan de rouw inhaerent is de antieke wetgever tot voorwerp van nimmer aflatende zorg geweest. En dat was niet zonder reden.

³⁹³⁹ Hoz., VI 2. Vgl. Ev. Matth., XVI 21, XVII 23, XX 19; Ev. Marc., VIII 31, IX 31, X 34; Ev. Luc., IX 22, XVIII 33, XXIV 7. Zie noot 3374 (derde dag); noot 3715 (hemelvaart).

³⁹⁴⁰ Jud., VIII 6, X 2-3; Vit. Ad. et Ev., LI 2; Mišn., Ta'an., IV 7; Talm. Babl., Berāk., 18a; ibid., Ta'an., 29b; Midr. Genes. Rabb., C 7; Mass. Ėbel Rabb., X 3, 11, 12, 13. Anders: Talm. Babl., Mō'. Qāt., 23b; ibid., Ketüb., 4a. Zie noot 3399.

³⁹⁴¹ Jud., VIII 6, X 2; Mišn., Mō'. Qāt., III 5-9; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 14b, 17b, 19b; Mass. Ėbel Rabb., VII 1-7.

³⁹⁴² Mišn., Mō'. Qāt., III 7.

³⁹⁴³ Mišn., Ta'an., II 8; Megillat Ta'anit.

³⁹⁴⁴ Mišn., Midd., II 2; Mass. Ėbel Rabb., VI 11. Zie noot 3950.

³⁹⁴⁵ Talm. Babl., Mō'. Qāt., 22b, 23a; Mass. Ėbel Rabb., X 11. Zie noot 3689 (zwijgen), 4145 (zetel verwisselen).

Voortzetting van de oudere gewoonte zich op de grond te zetten, zie noot 3530.

³⁹⁴⁶ Levit., X 7, XXI 12; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 115; Mišn., Sanhedr., II 1. Vgl. Mass. Ėbel Rabb., IV 22.

³⁹⁴⁷ Levit., X 6, XXI 10, 11; Phil. Jud., De Fug., 109, 113, 114; Idem, De Spec. Legib., I 113; Flav. Jos., Antiq., III 277; Mišn., Hör., III 4. Zie noot 3830. Scheurt kled niet in: Levit., X 6, XXI 10; Phil. Jud., De Fug., 111-112; Idem, De Spec. Legib., I 115; Mišn., Hör., III 4; vgl. Mass. Ėbel Rabb., IV 20-22. Scheurt kled aan onderzijde in: Mišn., Hör., III 5; Talm. Babl., Hör., 12b. Ontbloot het hoofd niet: Levit., X 6, XXI 10; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 115; Mišn., Hör., III 4; Talm. Babl., Hör., 12b; Mass. Ėbel Rabb., IV 20. Babylonische priester, hetzelfde: Epist. Jerem., 30. Zie noot 3896.

³⁹⁴⁸ Mišn., Sanhedr., II 1; Talm. Jer., Hör., p. 48a, 8-9. Zie noot 3701.

³⁹⁴⁹ Mišn., Sanhedr., II 1; Talm. Jer., Hör., p. 48a, 8-9. Vgl. Dio Cass., Hist. Rom., LVI 31, 3.

³⁹⁵⁰ Mišn., Sanhedr., II 1; Talm. Babl., Sanhedr., 19a. Zie noot 3944.

³⁹⁵¹ Levit., XXI 1-3; Ezech., XLIV 25; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 112-113; Flav. Jos., Antiq., III 277. Niet voor een overste onder zijn volken: Levit., XXI 4.

³⁹⁵² Mišn., Sanhedr., II 3. De rouwstoet week voor hem uit: Talm. Babl., Ketüb., 17a. Zie noot 4044, 4172-4175.

³⁹⁵³ Siracid., XXXVIII 16-23; Vit. Ad. et Ev., LI 2; Past. Herm., Mand., X 3, 2-4; Tōs., Sōt., XV 12; Talm. Babl., Mō'. Qāt., 27b. Vgl. Ps.-Phocylid., Sentent., 98; Menandr., Sentent., 101-103 (Riessler); noot 4082-4084, 4182-4194.

§50 De rouwgebruiken van Egyptenaren en Joden stammen uit een periode, waarin de rouw een veel grimmiger karakter bezat dan later het geval was. Dat was de periode der praehistorie, voorafgaande aan de ontdekking en de verbreiding van het schrift, waarmede voor ons de geschiedenis aanvangt. Reconstructie van de praehistorische rouw is mogelijk vanuit de gegevens ontleend aan 1° de antieke en middeleeuwse letterkunde, 2° opgraving en archaeologie, 3° de volkenkunde. Uit de gegevens onder 2° blijkt, dat de praehistorische rouwgebruiken aan de gehele bewoonde wereld eigen en met afwijkingen in de details overal dezelfde waren. Uit de gegevens onder 3° blijkt, dat zij tot in het jongste verleden gehandhaafd zijn, ja zelfs tot in het heden voorkomen bij volken, die tot de cultuurvolken worden gerekend, maar verouderde praktijken hebben bestendigd; alsook bij volken, die nog geheel in de praehistorische staat verkeren. Naar de gegevens dezer beide groepen zij alhier globaal verwezen. Zij zijn te talrijk om in dit hoofdstuk, gezien het beperkte doel daarvan, te worden besproken. De documentatie van het hier volgende is daarom geheel aan de gegevens onder 1° ontleend, en daarvan aan de antieke geschriften. Inzake de middeleeuwse bronnen kan men zich in de noot oriënteren³⁹⁵⁴.

De praehistorische bijzetting was collectief. De overledene nam zijn huisgezin, zijn vrouwen, zijn personeel en zijn dieren, met zich mede in de dood; niet echter zijn kinderen, die een jongere generatie vormden en hem onder de levenden moesten vervangen. Het getal der betroffenen was in principe onbegrensd, maar werd door de nabestaanden toch zo klein mogelijk gehouden. Slechts die personen werden aan de overledene medegegeven, die voor hem onmisbaar geacht werden. Geschiedde de bijzetting bij begravenis, hun lichamen werden in het graf rondom het zijne geplaatst. Geschiedde zij bij verbranding, hun lichamen werden met het zijne door de vlammen verteerd.

Het graf des konings was microcosmos, nabootsing der wereld op verkleinde schaal³⁹⁵⁵. Het graf van de particulier, mits ruim bemeten, had de grootte van een „versteende buitenplaats”³⁹⁵⁶. In deze grafpaleizen werd tezamen met het lijk van de overledene het volgende ondergebracht: 1° Zijn vrouw of zijn vrouwen³⁹⁵⁷. Niet de vrouwen met kleine kinderen, maar de kinderloze³⁹⁵⁸ en de oudere. Wanneer in Egypte de stier Apis zijn gezette tijd had volbracht,

³⁹⁵⁴ Indiërs: Al-Mas'ūdī, *Murūğ ad-Dahab*, XVIII p. II 86-87 (Barbier de Meynard - Pavet de Courteille; sub voce *balānğar*): Marco Polo, *Il Milione*, CLXXV 77-85 (p. 180), 117-120 (p. 181, Benedetto). — Mongolen: Waṣṣāf, *Ta'riḥ*, p. 52, 15-16 (ed. Teheran, 1338 A.H., 1959, A.D.); Mirhāwand, *Rawḍat aṣ-Ṣafā'*, p. V 82, 7-8 (ed. Bombay, 1266 A.H., 1849-1850 A.D.); Johannes de Plano Carpinī, *Hist. Mongal.*, III 3 (p. 628-629), 4 (p. 630, d'Avezac); Ricoldus, *Itin.*, X 1-11. — Turken: Al-Maḡdisī, *Al-Bad' wat-Ta'riḥ*, XII (p. IV 22, 5-6, Huart). — Germanen: Saxo Gram., *Gest. Dan.*, II 7, 28, VII 12, 2, IX 4, 29; Landnāmabōk, 72; Hrōlfs Saga Kraka, 34; Vatnsdoela Saga, 23. Dezelfden, de dood van Brunhilde: Edda, *Sigurðarqviða in scamma*, 70; *Guðrūnarqviða in fyrsta*, epiloog; *Volsunga Saga*, 33; *Nornagests Tāttir*, 9. Vgl. Paul. Diacon., *Hist. Langob.*, V 40. — Balten: C. Clemen, *Fontes Historiae Religionum Primitivarum, Praeindogermanicarum, Indogermanicarum minus notarum*, Bonn, 1936, p. 93, 31-32, 95, 19-23, 97, 25-27. — Slaven: Ibn Faḡlān, apud Jāqūt, *Mu'ğam al-Buldān*, p. II 836, 22-840, 2, 840, 2-4 (Wüstenfeld); Ibn Rusta, *Al-A'lāq an-Nafisa*, p. 143, 13-144, 4, 146, 22-147, 3 (De Goeje); Anon., *Hudūd al-'Ālam*, 43 (Minorsky); Al-Mas'ūdī, *Murūğ ad-Dahab*, XVII (p. II 9, Barbier de Meynard - Pavet de Courteille), XXXIV (p. III 63, Idem). — Afrikanen: Wallis Budge, *Osiris and the Egyptian Resurrection*, deel I, blz. 225-230; G. Parrinder, *West African Religion*, New York, 1961, blz. 126-127; B. G. Trigger, *Journal of Near Eastern Studies*, deel XXVIII, Chicago, 1969, blz. 255-261.

³⁹⁵⁵ Ssu-ma Ch'ien, *Shih-chi*, p. 265, ed. Chung-hua shu-chū, Peking, 1972. Alhier geciteerd naar E. Chavannes, *Les Mémoires Historiques de Se-ma Ts'ien*, Parijs, 1895-1905, deel II, blz. 193-195 (blz. 194, regel 10-14).

³⁹⁵⁶ Anaxag., fr. 59 A, 1 (Diels; ad 10); Ibn Rusta, *Al-A'lāq an-Nafisa*, p. 146, 23 (de Goeje).

³⁹⁵⁷ Vier vrouwen, Indiërs: *Mahābhārata*, XVI 8, 24-25.

³⁹⁵⁸ Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, XIX 33,3, 34,2,3; Ssu-ma Ch'ien, *Shih-chi*, blz. 195, 2-6. Vgl. Hom., *Odyss.*, XI 30.

werd hij gedood en bijgezet, en met hem een zijner koeien³⁹⁵⁹. 2° De slaven en slavinnen, het huispersoneel³⁹⁶⁰. De mannen bestaande uit de lijfwacht³⁹⁶¹, de schenker³⁹⁶², de kok, de stalmeester, de lijfknecht, de bode³⁹⁶³, eventueel de eunuchen³⁹⁶⁴ en zelfs cliënten³⁹⁶⁵. De slavinnen als concubines³⁹⁶⁶. 3° De dieren: de paarden³⁹⁶⁷, waaronder het rijpaard van de overledene³⁹⁶⁸, runderen, schapen en hoenders³⁹⁶⁹ als slachtvee, honden en roofvogels³⁹⁷⁰, wel voor de jacht, en speeldieren, als papegaaien en zangvogels³⁹⁷¹. 4° Voedsel en drank, afgezien van het slachtvee³⁹⁷². 5° Klederen³⁹⁷³. 6° Wapens, gebruiksvoorwerpen en kostbaarheden³⁹⁷⁴.

De zede heet te zijn geworteld in de liefde, de liefde van de overledene³⁹⁷⁵ en de liefde zijner nabestaanden. De weduwen streden om de eer, wie harer haar heer bij het leven het dierbaarst

³⁹⁵⁹ Plin., Nat. Hist., VIII 186; Solin., Coll. Rer. Memor., XXXII 20; Ammian. Marcell., Res Gest., XXII 14, 7.

³⁹⁶⁰ Aristo Pell., fr. 2 (Jacoby; ad 7); Jul. Caes., Bell. Gall., VI 19; Tertull., De Spectac., 12; Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 95. Zie noot 3966.

³⁹⁶¹ Herod., Hist., IV 72; Diod. Sic., Bibl. Hist., III 7, 2-3; Nicol. Damasc., fr. 80, 119 (Jacoby); Strab., Geogr., III 4, 18; Athen., Dipn., 249a; Plut., Sertor., 14 (κατάσπαισις); Procop., De Bell., I 3, 7 (levend); Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 1278, 31-35 (ed. Rom.); Jul. Caes., Bell. Gall., III 22, VII 40; Sallust., Histor. I, fr. 125 (Maurenbrecher); Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 11; Curt. Ruf., Hist. Alex. Maced., IV 15, 24; Tacit., Germ., 14; Ammian. Marcell., Res Gest., XVI 12, 60.

³⁹⁶² Geofferd: Lucian., De Luct., 14. Gedood en begraven: Herod., Hist., IV 71; Dio Chrysost., Or., XIII 1.

³⁹⁶³ Herod., Hist., IV 71. De kok ook: Dio Chrysost., Or., XIII 1. De lijfknecht ook: Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 228.

³⁹⁶⁴ Vgl. Ctes. Cnid., fr. 1 (Jacoby; ad 27). — Voor de castratie, zie Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, ble. 24, noot 3-5, blz. 25, noot 1-11. Castratie der krijgsgevangenen: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 48, 2; vgl. B. H. Stricker, De Brieif van Aristes, Amsterdam, 1956, blz. 39, noot 246, 247. Castratie der gevallen, na de veldslag: Talm. Jer., Ta'an., p. 69a, 4-6; Midr. Numer. Rabb., XIII 3; Midr. Pesiq. Rabb., VII 3. Bedoeling der castratie in dit laatste geval was het afgesneden orgaan tehuis als trofee en bewijsstuk te kunnen tonen. Koning Saul beloofde David de hand zijner dochter op voorwaarde, dat deze hem honderd voorhuiden van door hem gevelde Filistijnen bracht. David deed dit: I Sam., XVIII 25, 27, II Sam., III 14. De Filistijnen waren onbesneden, maar besnijdenis van overledenen is ondoenlijk. Ook ditmaal moet castratie bedoeld zijn. In de letterkunde aller volken staat de jonge vrouw geschetst, die haar minnaar de eis stelt zijn vijanden te verslaan alvorens naar haar hand te dingen. Echter, niet aan ieder huwelijk ging de gewapende strijd vooraf. Bij ontbreken van de trofee bediende men zich dan van haar imitatie, de *mnjt*, *מנחת*. De *mnjt* was, indien deze conclusies correct zijn, het sieraad van de in optimale vorm gehuwde vrouw. Behandeling van de zaadzak, onder verwijdering van het tussenschot en de zaadballen: Erotian., Voc. Hippocr. Collect, sub voce Πηπίνα (letter π, no. 58); Fest., De Verb. Signif., sub voce Suffiscus (p. 403, Lindsay); Isid. Hispal., Etym., XI 1, 104.

³⁹⁶⁵ Jul. Caes., Bell. Gall., VI 19.

³⁹⁶⁶ Herod., Hist., IV 71; Ctes. Cnid., fr. 1 (Jacoby; ad 27); Aristo Pell., fr. 2 (Jacoby; ad 7); Dio Chrysost., Or., XIII 1; Lucian., De Luct., 14. Zie noot 3960.

³⁹⁶⁷ Hom., Il., XXIII 171-172; Herod., Hist., IV 71-72; Lucian., De Luct., 14; Vergil., Aen., XI 80; Plin. Min., Epist., IV 2; Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 95, VI 228.

³⁹⁶⁸ Vergil., Aen., XI 89-90; Talm. Babl., 'Ab. Zār., 11a (verminkt); Tōs., Šabb., VII 19.

³⁹⁶⁹ Hom., Il., XXIII 166; Plut., Sol., 21.

³⁹⁷⁰ Hom., Il., XXIII 173-174; Plin. Min., Epist., IV 2; Serv., Comment. in Vergil., VI 228.

³⁹⁷¹ Plin. Min., Epist., IV 2.

³⁹⁷² Hom., Il., XXIII 170-171; Herod., Hist., IV 71.

³⁹⁷³ Plut., Sol., 21; Lucian., De Luct., 14; Vergil., Aen., XI 72.

³⁹⁷⁴ Wapens: Vergil., Aen., XI 91. Gebruiksvoorwerpen: Talm. Babl., Sanhedr., 48a; ibid., 'Ab. Zār., 11a. Kostbaarheden: Herod., Hist., IV 71. Vgl. Ctes. Cnid., fr. 1 (Jacoby; ad 27). Trofeeën: Vergil., Aen., XI 78-80.

³⁹⁷⁵ Aristo Pell., fr. 2 (Jacoby; ad 7); Porphyr., De Abstin., IV 21; Jul. Caes., Bell. Gall., VI 19; Plin. Min., Epist., IV 2; Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 95, VI 228.

was geweest en hem in de dood volgen mocht³⁹⁷⁶. Zij, die deze eer deelachtig werd, betoonde zich daarover verblijd; de anderen bleven beschaamd achter en namen de rouw aan³⁹⁷⁷. De mannen van de lijfwacht behoeften niet te kiezen, zij gingen allen met hun heer mede. Zij hadden zijn leven geleefd, zij stierven zijn dood³⁹⁷⁸. Vrouwen en mannen, hun aller daad was vrijwillig. Zij werden levend in het graf achtergelaten³⁹⁷⁹, zij wierpen zich uit eigener beweging op de brandstapel³⁹⁸⁰, zij pleegden op andere wijzen zelfmoord³⁹⁸¹. In deze hunne laatste levensuren legden zij hun statieklederen aan³⁹⁸².

De moderne lezer lijkt het offer, dat in deze gevallen uit hoofde der liefde werd gebracht, buitensporig. In de context der praehistorische zeden was het dat niet. De positie der kinderloze weduwen en afgedankte slaven was erbarmelijk. De samenleving was niet bij machte allen te voeden. Waren de omstandigheden nijpend, de overheid bepaalde, dat de ouden van dagen en de zieken gedood moesten worden³⁹⁸³. Het was bij vele volken regel³⁹⁸⁴, dat zij, die de zeventigjarige of zelfs de zestigjarige leeftijd hadden bereikt³⁹⁸⁵, werden geofferd³⁹⁸⁶, de ouders door hun eigen kinderen³⁹⁸⁷, en zich met gelatenheid in hun lot schikten³⁹⁸⁸. Velen hunner trokken de beslissing aan zich en verlieten hun huis om zich daarbuiten in de dood te storten³⁹⁸⁹. De zelfmoord was nog niet tot zonde geworden. Hij werd, in deze situatie althans, aanvaard als daad van zedelijke grootheid³⁹⁹⁰.

³⁹⁷⁶ Herod., Hist., V 5; Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 33, 4; Nicol. Damasc., fr. 124 (Jacoby); Plut., An Vitios. ad Infel. Suff., 3; Cicer., Tusc. Disp., V 78; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 14; Mela, Chorogr., II 19; Solin., Coll. Rer. Memor., LII 32 (vgl. X 3); Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 95; Mahābhārata, I 68,45, 90,75, 116,23-31.

³⁹⁷⁷ Symbolisch offer. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 34, 3: wenen, afleggen van de krans, uittrekken der haren.

³⁹⁷⁸ Nicol. Damasc., fr. 80 (Jacoby); Procop., De Bell., I 3, 7.

³⁹⁷⁹ Athen., Dipn., 249a; Porphy., De Abstin., IV 21; Procop., De Bell., I 3, 7.

³⁹⁸⁰ Behalve noot 3976: Aristob. Cassandr., fr. 42 (Jacoby); Phil. Jud., De Abrah., 182; Aelian., Var. Hist., VII 18; Solin., Coll. Rer. Memor., X 3.

³⁹⁸¹ Door ophanging: Procop., De Bell., VI 14, 6.

³⁹⁸² Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 34, 3-4; Eurip., Supplic., 1054-1059. Zie noot 3798.

³⁹⁸³ Diod. Sic., Bibl. Hist., II 57, 5; Strab., Geogr., X 5, 6; Aelian., Var. Hist., IV 1; Procop., De Bell., VI 14, 2; Reykdoela Saga, 7. Vgl. A. Otto, Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer, Leipzig, 1890, blz. 320-321.

³⁹⁸⁴ P. Sartori, Globus, deel LXVIII, Brunswijk, 1895, blz. 107-111, 125-130.

³⁹⁸⁵ Onbepaald: Tim. Taurom., fr. 64 (Jacoby); Onesicr., fr. 5 (Idem). Zeventigjarigen: Strab., Geogr., XI 11, 3, 8; Aelian., Var. Hist., IV 1. Zestigjarigen: Hellan., fr. 187b (Jacoby); Agatharchid., De Mar. Erythr., V 63 (naar Diodorus Siculus); Strab., Geogr., X 5, 6; Lucian., De Mort. Peregr., 10; Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 210, 228; Steph. Byzant., Ethn., sub voce 'Ιουλις; Otto, op. laud., blz. 320-321.

³⁹⁸⁶ Aristot., Topic., 115b; Aelian., Var. Hist., IV 1; Porphy., De Abstin., IV 21; Mela, Chorogr., III 64. — Bekranst: Mela, Chorogr., III 37; Aelian., Var. Hist., III 37. — Gezalfd: Solin., Coll. Rer. Memor., XVI 5. — Na maaltijd: Plin., Nat. Hist., IV 89; Solin., Coll. Rer. Memor., XVI 5.

³⁹⁸⁷ Aristot., Topic., 115b; Tim. Taurom., fr. 64 (Jacoby); Strab., Geogr., XI 11, 3; Lucian., De Mort. Peregr., 10; Aelian., Var. Hist., IV 1; Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 210; Mela, Chorogr., III 64; Valer. Flacc., Argon., VI 122-128, 282-286, 288-291; Fest., De Verb. Signif., sub voce Sexagenarios (p. 450-452, Lindsay); Prudent., Contr. Symm., II 294-295; Claudian., In Rufin., I 328. — Door derden: Herod., Hist., I 216, III 99; Hellan., fr. 187b (Jacoby); Onesicr., fr. 5 (Jacoby); Agatharchid., De Mar. Erythr., V 63; Procop., De Bell., VI 14, 3-4. — Zelfdoding: Jambul., apud Diod. Sic., Bibl. Hist., II 57, 5.

³⁹⁸⁸ Tim. Taurom., fr. 64 (Jacoby); Procop., De Bell., VI 14, 2; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 8; Mela, Chorogr., III 37; Valer. Flacc., Argon., VI 122-128.

³⁹⁸⁹ Theophr., Hist. Plant., IX 16, 9; Aristot., fr. 611, 29 (Rose); Diod. Sic., Bibl. Hist., II 57, 5 (gedwongen); Porphy., De Abstin., IV 21; Stob., Eclog., III 7, 57; Mela, Chorogr., III 37; Plin., Nat. Hist., IV 89; Sil. Ital., Punic., I 225-228, III 328-330; Solin., Coll. Rer. Memor., XVI 4-5.

³⁹⁹⁰ Porphy., De Abstin., IV 21; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 8.

De liefde was veelal schijn. De mannen van de lijfwacht volgden hun heer in de dood op het slagveld krachtens hun functie, maar zij waren verplicht hem ook dan te volgen, wanneer zijn dood veroorzaakt was door ziekte of ongeval³⁹⁹¹. De heer wantrouwde hen en poogde zich op deze wijze tegen hen te beveiligen; zij waren in werkelijkheid zijn gijzelaars³⁹⁹². Datzelfde was het geval met de vrouwen. De vrouw stond dikwijls onder verdenking een minnaar te hebben en met deze de dood van haar wettige echtgenoot te beramen³⁹⁹³. In het westen was de substitutie in de zede binnengedrongen. De nabestaanden van de overledene deden zich substitueren door krijgsgevangenen, die boven het geopende graf of op de brandstapel geslacht werden³⁹⁹⁴. Het motief der zede was alhier verschoven. Het bloed werd vergoten, opdat de overledene in het graf zich eraan verzadigde³⁹⁹⁵. De liefde, die bij de nabestaanden ontbrak, ontbrak dikwijls ook bij hemzelf. De Joodse koning Herodes, zijn dood voorvoelend, deed de gezamenlijke notabelen zijns rijks in de hippodroom opsluiten en beval zijn zuster Salome hen na zijn overlijden allen om te brengen³⁹⁹⁶; hetgeen zij niet deed. Amestris, gemalin van de Perzische koning Xerxes, deed, vermoedelijk in dezelfde veronderstelling, twaalf mensen levend begraven als offer aan Hades³⁹⁹⁷. De wijsgeer Seneca poogde in koelen bloede zijn echtgenote Paulina zelfmoord te doen plegen ten einde hem in het graf te vergezellen. Zij ontkwam ternauwernood aan zijn greep³⁹⁹⁸.

Wie zijn eigen leven aan de overledene schonk, deed dat uit vrije verkiezing. Hij werd niet gedood, maar kon het, mits daaraan de voorkeur gevend, voorafgaande aan de bijzetting worden. Die plechtigheid wordt betiteld als offer³⁹⁹⁹. Het substituut nam daarbij de dood van de gesubstitueerde, de overledene, over, daarmede voor deze laatste de genade Gods verwervend. Wie de overledene naar het leven had gestaan, zoals de krijgsgevangene werd verondersteld gedaan te hebben, werd voorafgaand aan de bijzetting gedood ter bestraffing. Hij schonk de overledene de verwachting der goddelijke genade niet, de overledene ontnam hem deze⁴⁰⁰⁰. Het lot van de mannen van de lijfwacht was bij hun indiensttreding vastgesteld. Zij hadden het aanvaard bij gelofte⁴⁰⁰¹, in dit geval zonder twijfel in aanwezigheid van getuigen publiekelijk uitgesproken en bindend⁴⁰⁰².

³⁹⁹¹ Zie noot 2519.

³⁹⁹² Zie noot 2514.

³⁹⁹³ Onesicr., fr. 21 (Jacoby); Diod. Sic., Bibl. Hist., XVII 91, 3, XIX 33, 2-3; Jul. Caes., De Bell. Gall., VI 19.

³⁹⁹⁴ Hom., Il., XXIII 175-182 (vgl. XVIII 336-337, XXI 26-32); Plut., Philopoem., 21; Vergil., Aen., XI 81-82; Tertull., De Spectac., 12 (ook afgedankte slaven); Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 67, X 519, XII 606. — Polyxena: Ilii Pers., p. 50 (Kinkel); Ibyc., fr. 26 (Page); Eurip., Hecub., 40-41, 107-109, 220-221, 521-582; Idem, Troad., 39-40, 264, 622-623; Dio Chrysost., Or., VI 18, XI 153; Apollod., Bibl., Epit., V 23; Clem. Alex., Strom., II 23, 144, 2; Tryphiod., Il. Excid., 686-687; Quint. Smyrn., Posthom., XIV 313-319; Tzet., Schol., in Lycophr., Alex., 323. Zie noot 4013.

³⁹⁹⁵ Eurip., Hecub., 391-393; Tertull., De Spectac., 12; Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 67. Vgl. Plato., Minos, 315d; Schol. in Pind., Olymp., I 90 (146a).

³⁹⁹⁶ Flav. Jos., Antiq., XVII 173-179.

³⁹⁹⁷ Plut., De Superst., 13.

³⁹⁹⁸ Dio Cass., Hist. Rom., LXII 25, 1-2.

³⁹⁹⁹ Herod., Hist., V 5; Lucian., De Luct., 14; Varr., apud Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 67; Tertull., De Spectac., 12; vgl. Plut., De Superst., 13. Het slachtoffer bekranst: Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 34, 3. Driemaalige ommekeer: ibid., XIX 34, 6; zie noot 1764.

⁴⁰⁰⁰ Legis Actio Sacramento, blz. 50, noot 444-446.

⁴⁰⁰¹ Zie noot 2514-2518 (voeg toe: Athen., Dipn., 249a). De weduwe, hetzelfde: Mela, Chorogr., II 19.

⁴⁰⁰² Zie noot 2251, 2318-2319, 2326-2330.

De zede bestond bij het uitoefenen van macht; de macht van de vorst over zijn hovelingen, van de rijke over zijn dienaren en slaven, de macht van de man over zijn vrouwen. De heer eerde zijn mannen met een naar de maat des tijds bescheiden tegenprestatie. Overleed een hunner voor hem, vermeld wordt een enkele maal, dat hij zich het oor of een deel van het oor afsneed⁴⁰⁰³. Dat in het polygame huwelijk de man bereid was een zijner vrouwen, zelfs de meest geliefde, in de dood te volgen, mag betwijfeld worden. De heer zelf ging niet alleen de dood in⁴⁰⁰⁴. Het was de ijdelheid der groten, dat velen zich voor hen opofferden⁴⁰⁰⁵. Het was ook ijdelheid, die de ondergeschikten bewoog zulks onder een schijn van vrijwilligheid te doen. De strijd der weduwen om de eer de meest geliefde te zijn en het offer haars levens te brengen werd in alle openlijkheid gevoerd voor rechters, die vonnisten door een harer de overwinning toe te kennen⁴⁰⁰⁶ of haar, zo zij besluiteloos waren, het lot deden werpen⁴⁰⁰⁷. Mannen en vrouwen zagen de dood onder ogen zonder terug te deinzen⁴⁰⁰⁸. Maar dit uiterlijke vertoon bedekte de angst voor een zede, die kracht had van wet en in strafzaken ook als zodanig werd betiteld⁴⁰⁰⁹. Wie zich niet conformeerde bleef in leven, maar verviel in eerloosheid⁴⁰¹⁰ en zag zich zijn meest elementaire rechten ontnemen⁴⁰¹¹.

In de landen der oud-oosterse en antieke cultuur is de zede in de historische periode geleidelijk teruggedrongen. Aan de overledene worden niet langer mensen, maar, althans volgens een der berichten, beelden van mensen medegegeven⁴⁰¹². De krijgsgevangenen, die op het graf gedood werden, zijn bij de Romeinen vervangen door gladiatoren, die elkander wonden slaan en aldus hun bloed in de open groeve doen vloeien⁴⁰¹³. De vrouwen doen datzelfde door zich daarboven het gelaat tot bloedens te krabben⁴⁰¹⁴. Een enkele weduwe werpt zich nog op de brandstapel van haar overleden echtgenoot⁴⁰¹⁵, en zelfs doet een echtgenoot dat ter ere van zijn overleden vrouw⁴⁰¹⁶. Bij de bijzetting van de leden der keizerlijke familie verwekt het geen opzien, wanneer slaven voor de brandstapel de hand aan zichzelf slaan⁴⁰¹⁷. Maar de auteurs, die dergelijke gevallen mededelen, stellen toch steeds de vraag, of hier in liefde dan wel in vrees is gehandeld⁴⁰¹⁸. Ontbrak de persoonlijke band, de onderdanen getuigden van hun liefde voor de overleden vorst door hem de in de rouwstoet gedragen en in zijn dienst verworven onderscheidingen en eregewaden mede te geven⁴⁰¹⁹. Ook de dieren deden alzo. De hond volgt zijn meester

⁴⁰⁰³ Nicol. Damasc., fr. 119 (Jacoby). De symboliek onduidelijk. Zie noot 4076.

⁴⁰⁰⁴ Zo Serv., Comment. in Vergil., Aen., VI 228: *Nobiles numquam soli conburebantur*. Vgl. Clemen, op laud., p. 97, 25-27.

⁴⁰⁰⁵ Vgl. Dionys. Halic., Antiq. Rom., VIII 59, 4; noot 3996, 3997.

⁴⁰⁰⁶ Herod., Hist., V 5; Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 34, 2-3; Mela, Chorogr., II 19; Solin., Coll. Rer. Memor., LII 32.

⁴⁰⁰⁷ Aelian., Var. Hist., VII 18.

⁴⁰⁰⁸ Aristob. Cassandr., fr. 42 (Jacoby); Nicol. Damasc., fr. 80 (Jacoby); Jul. Caes., De Bell. Gall., III 22, VII 40.

⁴⁰⁰⁹ Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 33, 3; Steph. Byzant., Ethnic., sub voce Γετία.

⁴⁰¹⁰ Aristobul. Cassandr., fr. 42 (Jacoby); Procop., De Bell., VI 14, 7.

⁴⁰¹¹ Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 33, 3-4.

⁴⁰¹² Ammian. Marcell., Res Gest., XIX 1, 10 Vgl. Vergil., Aen., XI 83-84.

⁴⁰¹³ Tertull., De Spectac., 12; Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 67, X 519, XII 606. Zie noot 3730, 3994.

⁴⁰¹⁴ Leg. XII Tab., X 4; Varr., apud Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 67; Serv., ibid., XII 606.

⁴⁰¹⁵ Evadne: Eurip., Supplic., 980-1071; Apollod., Bibl., III 7, 1; Vergil., Aen., VI 447; enz. Vgl. Petron., Sat., 111.

⁴⁰¹⁶ Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., IV 6, 3.

⁴⁰¹⁷ Plut., Otho, 17; Tacit., Ann., XIV 9; Idem, Hist., II 49. Patronus: Plin., Nat. Hist., VII 122.

⁴⁰¹⁸ Tacit., Ann., XIV 9; Idem, Hist., II 49.

⁴⁰¹⁹ Sueton., Vit. Caes., I 84, 4 (zie noot 689); Dio Cass., Hist. Rom., LVI 42, 2.

somtijds vrijwillig in de dood⁴⁰²⁰. Andere dieren werden door de nabestaanden aan de dode medegegeven⁴⁰²¹.

§51 Wij zijn zo fortuinlijk ditmaal naast de Egyptische ook over andere midden-oosterse gegevens te beschikken dan alleen over de Joodse. De Perzen beleden voor de hervorming van Zarathoesjtra een als zonnecultus⁴⁰²² betitelde godsdienst, die, beoordeeld naar hetgeen wij over hem vernemen, met de Egyptische in grote trekken identiek was. Ook zij betoonden diepgaande betrokkenheid bij de rouw⁴⁰²³. Men krijgt de indruk, dat in de bestaande rouwgebruiken door Zarathoesjtra weinig of niets veranderd werd. Deze gebruiken zijn dientengevolge bij de Mazdajasniërs, de volgelingen van Zarathoesjtra, tot in het heden in zwang gebleven. Het leek zinvol hen in de bespreking alhier op te nemen. De kleine Mazdajasnische letterkunde werd daartoe door mij naar vermogen uitgekamd.

De stervende legt belijdenis van zonden af⁴⁰²⁴. Is hij er niet meer toe in staat, de huisgenoten doen het voor hem⁴⁰²⁵. Op het ogenblik van het overlijden wordt het sterfhuis met al hen, die zich erin bevinden, onrein⁴⁰²⁶; alleen reeds de aanblik van de dode verontreinigt⁴⁰²⁷. Het haardvuur wordt verwijderd⁴⁰²⁸, het lijk uitgedragen en in een vrijstaand lijkenhuisje ondergebracht⁴⁰²⁹, om daarin op de grond te worden nedergelegd⁴⁰³⁰. Kort daarna, op de dag

⁴⁰²⁰ Plut., *De Sollert. Anim.*, 14; Aelian., *De Nat. Anim.*, VII 40. Vogels: Ovid., *Amor.*, II 6, 3-6. Zie noot 3451.

⁴⁰²¹ Stat., *Theb.*, VI 220-221.

⁴⁰²² Al-Bīrūnī, *Al-Ātār al-Bāqija*, p. 318, 4-6 (Sachau).

⁴⁰²³ Men raadplege voor het hier volgende: J. Darmesteter, *Le Zend-Avesta*, deel I-III, Parijs, 1892-1893; J. J. Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, Bombay, 1937. De Rivājats zijn uitgegeven door M. R. Unvālā, *Dārāb Hormazyār's Rivāyat*, deel I-II, Bombay, 1922, en vertaald door B. N. Dhābhar, *The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others*, Bombay, 1932. De uitgave der afzonderlijke Rivājats is gewenst, en datzelfde geldt van de gehele door E. W. West in de *Grundriss der Iranischen Philologie*, Straatsburg, 1895-1904, deel II, op blz. 122-129 geïnventariseerde Nieuw-Perzische literatuur der Parsis. Zolang als dit werk niet is verricht, ontbreekt aan de studie van de Oud- en Middel-Perzische godsdienst de basis.

⁴⁰²⁴ *Dāstān-i Dēnik*, XLI 5; *Šājest-nē-šājest*, IV 14; *Šāpūr Bharūcī*, Rivājat, p. 36, 17-19 (Unvālā; blz. 32, Dhābhar); Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 166, 10-11 (Unvālā; blz. 176, Dhābhar); Kā'ūs Kāmān, p. I 37, 12 (Unvālā; blz. 33, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 37, 7 (Unvālā; blz. 33, Dhābhar); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 147; Modi, op. laud., blz. 50-51. Zie noot 3507.

⁴⁰²⁵ Kā'ūs Kāmdēn, Rivājat, p. I 37, 10-13 (Unvālā; blz. 33, Dhābhar); *Šāpūr Bharūcī*, Rivājat, p. I 36, 17-19 (Unvālā; blz. 32, Dhābhar); Kā'ūs Māhjār, Maktūb, p. I 139, 15 (Unvālā; blz. 155, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 37, 6-8 (Unvālā; blz. 33, Dhābhar). Hetzelfde, de echtgenoot van de kraamvrouw: Kā'ūs Kāmān, Rivājat, p. I 229, 7-8 (Unvālā; blz. 229, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 229, 17-18, 230, 5 (Unvālā; blz. 230, Dhābhar); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 147; Modi, op. laud., blz. 50-51.

⁴⁰²⁶ Direct contact: *Dēnkart*, VI 52, VIII 44, 22. Indirect contact: Avesta, *Vidēvdāt*, V 27-34; *Dēnkart*, VIII 44, 22. Zie noot 3703. — De onreinheid des doods gepersonifieerd in de vlieg: Avesta, *Vidēvdāt*, VII 2, VIII 69-70, IX 26; Comment. in idem, VII 2, VIII 16, 17, 18, 22 (ad finem), 70, 71, IX 24. Vgl. Pausan., *Graec. Descr.*, X 28, 7; Apul., *Metam.*, II 22.

⁴⁰²⁷ *Sūratja Adhārvān*, Maktūb, p. I 145, 12-13 (Unvālā; blz. 165, Dhābhar). Zie noot 3701.

⁴⁰²⁸ Avesta, *Vidēvdāt*, V 39-40; *Šājest-nē-šājest*, II 38-40, 50. Vgl. Curt. Ruf., *Hist. Alex. Maced.*, X 5, 16 (lamp). Zie noot 3690.

⁴⁰²⁹ Avesta, *Vidēvdāt*, V 10-12, vgl. VIII 4-10; Zand-ī-Vahuman *Jasna*, IV 30; *Narīmān Hōšang*, Rivājat, p. I 139, 10-14 (Unvālā; blz. 155, Dhābhar); Kā'ūs Māhjār, Maktūb, p. I 139, 15-140, 2 (Unvālā; blz. 155-156, Dhābhar); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 69-70, noot 21; Modi, op. laud., blz. 55-56. Zie noot 3703.

⁴⁰³⁰ Avesta, *Vidēvdāt*, VIII 8-9; *Dāstān-i Dēnik*, LXIV 7; Kā'ūs Kāmdēn, Rivājat, p. I 138, 14-15, 139, 6-8

zelf⁴⁰³¹ of op de dag daarop volgend, wordt het naar de *dahma* vervoerd, de omheinde ruimte, waarin het aan de gieren ter verscheuring wordt voorgelegd⁴⁰³²; oudtijds werd deze taak aan de honden toevertrouwd⁴⁰³³. De nabestaanden, in het wit gekleed⁴⁰³⁴, volgen de baar tot aan de poort. Allen, de lijkdragers en de in de stoet medelopenden, treden gepaard op door elkander de hand te geven of zich op andere wijze twee aan twee met elkander te verbinden⁴⁰³⁵. Over de oorsprong deze zede is niets overgeleverd. Zij is vermoedelijk op de wederopstanding te betrekken⁴⁰³⁶. Bij terugkeer reinigen zich allen door wassing⁴⁰³⁷. Ook het sterfhuis is inmiddels gereinigd⁴⁰³⁸. Het haardvuur wordt herplaatst, des winters na verloop van negen dagen, des zomers na verloop van een maand⁴⁰³⁹. In de kamer, waarin de overledene de laatste adem heeft uitgeblazen, wordt een brandende lamp gezet⁴⁰⁴⁰ benevens een vaas met bloemen⁴⁰⁴¹. Men betreedt haar⁴⁰⁴², en plaatselijk zelfs het sterfhuis⁴⁰⁴³, gedurende negen of dertig dagen niet. In de periode der inheemse koningen had de rouwende geen toegang tot het paleis⁴⁰⁴⁴.

De ziel van de overledene blijft gedurende drie dagen op aarde vertoeven⁴⁰⁴⁵, gezeten ter

(Unvālā; blz. 154, 155, Dhābhar); Kā'ūs Kāmān, Rivājat, p. I 138, 10-12 (Unvālā; blz. 154, Dhābhar); Kāmdēn Šāpūr, Rivājat, p. I 138, 17 (Unvālā; blz. 154, Dhābhar); Šāpūr Bharūcī, Rivājat, p. I 139, 4 (Unvālā; blz. 155, Dhābhar); Farīdūn-Marzubān, Maktūb, p. I 138, 18-139, 2 (Unvālā; blz. 154-155, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 138, 2-8 (Unvālā; blz. 154, Dhābhar); Modi, op. laud., blz. 54-56. — Rondom het lijk werden tot begrenzing der onreinheid drie cirkels in de grond getrokken: Saogand Nāma, p. I 45, 15 (Unvālā; blz. 40, Dhābhar). Vgl. Avesta, Jašt, IV 4, 6; Nīrangistān, 101; Modi, op. laud., blz. 55; en noot 2430, 2431, 2440, 2442, hierboven. Op de grond gelegd: zie noot 3881.

⁴⁰³¹ Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 149; Modi, op. laud., blz. 59-60. Zie noot 3833.

⁴⁰³² Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 155-158; Modi, op. laud., blz. 231-238. Het lijk mocht niet worden begraven; Avesta, Jasna, LXV 8; Dēnkart, VIII 44, 11, IX 32, 14; Talm. Babl., Sanhedr., 46b; Camephis, blz. 55, noot 468. Het reeds begraven lijk werd opgegraven: Dēnkart, VIII 44, 37; Sad Dar, XXXIII 1-3; Agath. Myrin., Hist., II 31, 5-9; Camephis, blz. 55, noot 469. Begraven werd slechts te Arachosia: Avesta, Vidēvdāt, I 12.

⁴⁰³³ Camephis, blz. 50-52, noot 412-429.

⁴⁰³⁴ Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 150-151; Modi, op. laud., blz. 65. Zie noot 3804.

⁴⁰³⁵ Avesta, Vidēvdāt, III 14, VIII 10; Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 148-151; Modi, op. laud., blz. 53-54, 61-66. Vgl. Dēnkart, IX 32, 15-16.

⁴⁰³⁶ Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 87-88, blz. 90, met afb. 16; hierboven, noot 3700.

⁴⁰³⁷ Avesta, Vidēvdāt, VIII 36; Sūratja Adhārvān, Maktūb, p. I 145, 11-13 (Unvālā; blz. 165, Dhābhar); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 151; Modi, op. laud., blz. 65, 71. Zie noot 4098.

⁴⁰³⁸ Avesta, Vidēvdāt, VIII 1-2, XI 1-4, XII 2; Modi, op. laud., blz. 64, 158. Zie noot 3847.

⁴⁰³⁹ Avesta, Vidēvdāt, V 42-44; Šājast-nē-šājast, II 41, 44, 50; Rivājat bij Dāstān-ī-Dēnik, 2; Kā'ūs Kāmān, Rivājat, p. I 138, 10-12 (Unvālā; blz. 154, Dhābhar); Kāmdēn Šāpūr, Rivājat, p. I 138, 17 (Unvālā; blz. 154, Dhābhar); Farīdūn-Marzubān, Maktūb, p. I 138, 18-139, 2 (Unvālā; blz. 154-155, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 138, 2-8 (Unvālā; blz. 154, Dhābhar), Vgl. Philostr., Her., LIII 5; noot 3386 (maand), 3690 (vuur), 4138 (negentien dagen).

⁴⁰⁴⁰ Sad Darband Huš, XL 10; Kāmdēn Šāpūr, Rivājat, p. I 141, 12 (Unvālā; blz. 159, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 136, 11-13 (Unvālā; blz. 152-153, Dhābhar); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 151; Modi, op. laud., blz. 72.

⁴⁰⁴¹ Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 151; Modi, op. laud., blz. 72, 447.

⁴⁰⁴² Modi, op. laud., blz. 71-72.

⁴⁰⁴³ Avesta, Vidēvdāt, I 8, met commentaar; Bundahišn, XXXI 16 (Anklesaria); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 186. Zie noot 4138.

⁴⁰⁴⁴ Esth., IV 2, VI 10; Flav. Jos., Antiq., XI 221, 256. Zie noot 3952, 4172-4175.

⁴⁰⁴⁵ Hātōht Nask, II 3-17, III 3-16; Vištāsp Jašt, 54, 65; Bundahišn, XXX 4-7 (Anklesaria); Vičitakihā-ī-Zātspram, XXX 32; Dāstān-ī-Dēnik, XX 2, XXIV 2-4, XXV 2-4; Dāstān-ī-Mēnōk-ī-Hrat, II 114, 158-160; Artā Virāč Nāmak, IV 5-6 (Gignoux); Sad Dar, LXXXVII 1; Sad Darband Huš, XL 4-6, XCIX 1; Šāpūr Bharūcī, Rivājat, p. I 147, 15-17 (Unvālā; blz. 166, Dhābhar); zie noot 3714. Op de derde dag ontbindt zich het lichaam: Bundahišn, XXX 6 (Anklesaria); zie noot 3848, 4119.

plaatse van diens hoofd⁴⁰⁴⁶. Een vuur wordt in de sterfkamer aangelegd en tot het einde dezer dagen onderhouden⁴⁰⁴⁷. De priester verleent zijn medewerking door het reciteren der heilige geschriften en het opdragen van het spijsoffer⁴⁰⁴⁸. De huisgenoten vasten⁴⁰⁴⁹. Zij eten geen vlees⁴⁰⁵⁰ en drinken geen wijn⁴⁰⁵¹. Daar het voedsel in het sterfhuis aanwezig verontreinigd is⁴⁰⁵², vergenoegen zij zich met de spijsen hun door de naburen aangeboden⁴⁰⁵³: vis⁴⁰⁵⁴, eieren⁴⁰⁵⁵, zuivel⁴⁰⁵⁶ en verse of geconfijte vruchten⁴⁰⁵⁷. Aan de vooravond van de vierde dag komen vrienden en kennissen bijeen en herhalen de zondebelijdenis van de overledene⁴⁰⁵⁸. Daarna worden schenkingen gedaan⁴⁰⁵⁹, onder dewelke steeds die van het statiekleed van de overledene aan de priesterschap⁴⁰⁶⁰. In de morgenstond van de vierde dag verlaat de ziel de aarde⁴⁰⁶¹ en betreedt de hemelbrug⁴⁰⁶², om op het midden daarvan, in het zenith, door de drie

⁴⁰⁴⁶ Hātōht Nask, II 4, 9, 14, III 3, 6, 11; Vištāsp Jašt, 54, 65; Bundahišn, XXX 4, 5, 7 (Anklesaria); Dāstān-i-Mēnōk-i-Ĥrat, II 114, 158. De ziel verlaat het lichaam door de schedelnaden, zie noot 1728.

⁴⁰⁴⁷ Bundahišn, XXX 4-5 (Anklesaria); Dēnkart, IX 31, 24; Dāstān-i-Dēnik, XXVIII 5, (LXXXI 12); Sad Dar, LXXXVII 1; Sad Darband Huš, (XLIII 1); Kā'ūs Kāmdēn, Rivājat, p. I 71, 15-16 (Unvālā; blz. 58, Dhābhar); Kā'ūs Māhjār, Maktūb, p. I 140, 1-2 (Unvālā; blz. 156, Dhābhar); Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 167, 4-9 (Unvālā; blz. 177, Dhābhar); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 149; Modi, op. laud., blz. 59.

⁴⁰⁴⁸ Sad Dar, LXXXVII 1; Sad Darband Huš, XL 7, vgl. XLIII 1, 7, 10; Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 149, 152-153; Modi, op. laud., blz. 59.

⁴⁰⁴⁹ Comment. in Avesta, Vidēvdāt, VIII 22; Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 151. Zie noot 3495.

⁴⁰⁵⁰ Avesta, Vidēvdāt, VIII 22, met commentaar; Vaeṭa Nask, 72; Dāstān-i-Dēnik, (LXXXI 17); Šāyast-nē-šāyast, XVII 2; Sad Dar, LXXXVIII 1-2; Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 168, 1 (Unvālā; blz. 177, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 146, 1-2, 153, 1 (Unvālā; blz. 165, 168, Dhābhar). Zie noot 3482.

⁴⁰⁵¹ Avesta, Vidēvdāt, VIII 22, met commentaar; Vaeṭa Nask, 71-72; Dāstān-i-Dēnik, (LXXXI 17). Zie noot 3548.

⁴⁰⁵² Šāyast-nē-šāyast, II 41; Rivājat bij Dāstān-i-Dēnik, II.

⁴⁰⁵³ Kāmdēn Šāpūr, Rivājat, p. I 137, 3-4 (Unvālā; blz. 153, Dhābhar); Modi, op. laud., blz. 72. Indiërs: Pāraskaragrhjāsūtra, III 10, 26; Vāsiṣṭhadharmaśāstra, IV 15; Viṣṇusmṛti, XIX 14.

⁴⁰⁵⁴ Kāma Bohra, Rivājat, p. I 146, 2 (Unvālā; blz. 165, Dhābhar). Zie noot 3483.

⁴⁰⁵⁵ Šāyast-nē-šāyast, XVII 2; Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 168, 1 (Unvālā; blz. 177, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 146, 2 (Unvālā; blz. 165, Dhābhar). Zie noot 3843.

⁴⁰⁵⁶ Dāstān-i-Dēnik, XXVIII 5; Šāyast-nē-šāyast, XVII 2; Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 168, 1 (Unvālā; blz. 177, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 146, 2 (Unvālā; blz. 165, Dhābhar). Vgl. Vaeṭa Nask, 71; noot 4115.

⁴⁰⁵⁷ Comment. in Avesta, Vidēvdāt, VIII 22 (geen vers fruit); Šāyast-nē-šāyast, XVII 2; Kāma Bohra, Rivājat, p. I 146, 2 (Unvālā; blz. 165, Dhābhar). Vgl. Vaeṭa Nask, 73, en zie noot 3485.

⁴⁰⁵⁸ Sad Darband Huš, LXXII 5; Kāmdēn Šāpūr, Rivājat, p. I 157, 16-17 (Unvālā; blz. 171, Dhābhar); Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 168, 2 (Unvālā; blz. 177, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 152, 17-18 (Unvālā; blz. 168, Dhābhar); Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 153; Modi, op. laud., blz. 76, 413. Zie noot 3507.

⁴⁰⁵⁹ Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 153; Modi, op. laud., blz. 76, 415.

⁴⁰⁶⁰ Avesta, Jašt, XIII 50; Comment. in idem, Vidēvdāt, VIII 22; Dāstān-i-Dēnik, XXXI 4; Šāyast-nē-šāyast, X 40, XVII 4; Sad Dar, LXXXVII 2-8; Sad Darband Huš, (XLIII 4), XLVI 1, XLIX 1, 4-10, postscr., 32-37; Kā'ūs Kāmdēn, Rivājat, p. I 156, 17-18 (Unvālā; blz. 171, Dhābhar); Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 168, 2-15 (Unvālā; blz. 177, Dhābhar); Sūratja Adhārvān, Maktūb, p. I 157, 1 (Unvālā; blz. 171, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 152, 19 (Unvālā; blz. 168, Dhābhar); Modi, op. laud., blz. 81, 410, 412, 415. *Zinda-ravān*: Sad Darband Huš, XLIII 4; Dastūr Barzū, Rivājat, p. II 41, 7 (Unvālā; blz. 422, Dhābhar). Het lichtkleed van de overledene: Aogmadaeča, 17.

⁴⁰⁶¹ Avesta, Vidēvdāt, XIX 28, met commentaar; Hātōht Nask, II 18-21, III 17-20; Vištāsp Jašt, 55; Bundahišn, XXX 8-11 (Anklesaria); Vičitakiḥā-i-Zātspram, XXX 33; Dāstān-i-Dēnik, VIII 1, XIV 7, XXIV 5, XXV 5, XXVIII 7; Artā Virāč Nāmak, IV 7 (Gignoux); Sad Darband Huš, XLIX 4. Vgl. Kāma Bohra, Rivājat, p. I 153, 1-2 (Unvālā; blz. 168, Dhābhar). Exclusieve telling, zie noot 3087, 4111. Derde dag, zie noot 3715.

⁴⁰⁶² Avesta, Vidēvdāt, XIV 29, met commentaar; Bundahišn, XXX 22 (Anklesaria); Dāstān-i-Dēnik, VIII 1, XX 3, XXIV 5-6, XXV 5-6, XXXII 4; Dāstān-i-Mēnōk-i-Ĥrat, II 115, 161-162; Sad Dar, LVIII 5, LXXXVII 10; Sad Darband Huš, XL 11, XCIV 7, XCIX 2; Šāpūr Bharūci, Rivājat, p. I 147, 16-17 (Unvālā; blz. 166, Dhābhar).

dodenrechtters te worden berecht⁴⁰⁶³. De eerste en zwaarste rouw is daarmee ten einde. In de morgen van deze dag zelf, na zonsopgang, wordt de aanwezigen een maaltijd aangeboden. Een dier wordt geslacht, vlees wordt gegeten en wijn wordt gedronken⁴⁰⁶⁴. De lichte rouw volgt, aangehouden gedurende een periode, welker lengte evenredig is met de graad van verwantschap, zes maanden voor de heer des huizes, dertig dagen voor vader en moeder, enz.⁴⁰⁶⁵. De overledene wordt herdacht na tien dagen, een maand, een jaar⁴⁰⁶⁶. De weduwe blijft permanent in de rouw; althans zij hertrouwt niet⁴⁰⁶⁷. Men stelt haar in dit opzicht aan de man ten voorbeeld.

Het heilige vuur des tempels werd door de Perzen gedooft bij de dood des konings, totdat diens uitvaart had plaats gehad⁴⁰⁶⁸. In geval van openbare rouw staakte de Parthische koning de jacht en nodigde geen gasten aan de maaltijd⁴⁰⁶⁹. De rouw om een Chionietische prins duurde zeven dagen⁴⁰⁷⁰; men danste en zong lijkzangen.

Over de individuele rouw der Perzen in voorbijgegangene dagen is weinig schriftelijk vastgelegd. De man schoor zich kaal⁴⁰⁷¹, de vrouw trok zich de haren uit het hoofd⁴⁰⁷². Ook de manen der dieren werden afgesneden⁴⁰⁷³; restant vermoedelijk uit de periode, waarin zijzelf in het graf aan de overledene werden medegegeven. Men scheurde zich het kleed⁴⁰⁷⁴ en legde een rouwgewaad aan⁴⁰⁷⁵. Men sloeg zich het gelaat tot het bloed vloeide⁴⁰⁷⁶; men sloeg zich op de dijen⁴⁰⁷⁷. De militante Scythen sneden zich de armen in⁴⁰⁷⁸, de vrouw sloeg zich ook op de borsten⁴⁰⁷⁹. Men

⁴⁰⁶³ Vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 72, cit. 64, deel LXIV, Supplement, Leiden, 1983, blz. 50, noot 100-101, blz. 71-72, noot 310-324.

⁴⁰⁶⁴ Avesta, Vidēvdāt, VIII 22, met commentaar; Vaeṭa Nask, 71-72; Dēnkart, VIII 30, 12; Dāstān-ī-Dēnīk, XXVIII 7; Šājast-nē-šājast, XVII 5; Sad Dar, XLVII 1, LXXXVII 2; Kāma Bohra, Rivājat, p. I 153, 1-3 (Unvālā; blz. 168, Dhābhar). Sedertdien in onbruik geraakt: Darmesteter, op. laud., deel II, blz. 154. Zinda-ravān: Dāstān-ī-Dēnīk, LXXXI 17. Zie noot 3840 (wijn), 3841 (vlees). Beëindiging rouw: zie noot 3717, 3850, 4136.

⁴⁰⁶⁵ Avesta, Vidēvdāt, XII 1-20. Zie noot 3386.

⁴⁰⁶⁶ Comment. in Avesta, Vidēvdāt, VIII 22; Šājast-nē-šājast, XVII 5; Mānek Čangā, Maktūb, p. I 155, 9-16 (Unvālā; blz. 170, Dhābhar); Kāmdēn Šāpūr, Rivājat, p. I 159, 8-13, 160, 2-5 (Unvālā; blz. 172, 173, Dhābhar); Bahman Pūngia, Rivājat, p. I 169, 2-13 (Unvālā; blz. 177-178, Dhābhar); Sūratja Adhārvān, Maktūb, p. I 156, 18-157, 3 (Unvālā; blz. 171, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. I 152, 15-155, 9 (Unvālā; blz. 167-169, Dhābhar). Zie noot 3385 (tien dagen), 3386 (maand), 3459 (jaar).

⁴⁰⁶⁷ Dēnkart, V, p. IX 492 (Sanjana; vertaling, blz. 638). Indiërs: Manusmṛti, IX 64-65. Zie noot 3713.

⁴⁰⁶⁸ Diod. Sic., Bibl. Hist., XVII 114, 4. Zie noot 3690.

⁴⁰⁶⁹ Sueton., Vit. Caes., IV 5. Zie noot 3707.

⁴⁰⁷⁰ Ammian. Marcell., Res Gest., XIX 1, 10. Zie noot 3375 (zeven dagen), 3697 (lijkzang), 3747 (dans).

⁴⁰⁷¹ Herod., Hist., IX 24; Plut., Aristid., 14; Curt. Ruf., Hist. Alex. Maced., X 5, 17. Scythen: Herod., Hist., IV 71. Vgl. Dēnkart, III 80 (p. 58, Madan). Zie noot 3742.

⁴⁰⁷² Curt. Ruf., Hist. Alex. Maced., X 5, 19. Verboden praktijk: Patēt Pašimānīk, II 10. Zie noot 3580.

⁴⁰⁷³ Herod., Hist., IX 24; Plut., Aristid., 14. Vgl. Plut., Alex., 72; Idem, Pelop., 33, 34. Zie noot 3451.

⁴⁰⁷⁴ Herod., Hist., III 66; Curt. Ruf., Hist. Alex. Maced., X 5, 19. Indiërs: Nonn., Dionys., XL 107. Zie noot 3491.

⁴⁰⁷⁵ Tekst: *vestis luguber*: Curt. Ruf., Hist. Alex. Maced., X 5, 17, 19.

⁴⁰⁷⁶ Plut., Alex., 30. Indiërs: Nonn., Dionys., XL 103, 109. Het gelaat insnijden, Sogdiërs: Al-Bīrūnī, Al-Āṭār al-Bāqija, p. 235, 10-11 (Sachau). De Scythen sneden zich bij de dood des konings een stuk van het oor af: Herod., Hist., IV 71; vgl. Plut., Consol. ad Apollon., 22 (p. 113b; neus en oren). Zie noot 3578 (gelaat), 4003 (oor). Verboden praktijk, Perzen: Dēnkart, IX 17, 4; Artā Virāc Nāmak, LVII 3 (Gignoux).

⁴⁰⁷⁷ Nicol. Damasc., fr. 66 (Jacoby; ad 30). Zie noot 3734.

⁴⁰⁷⁸ Herod., Hist., IV 71. Indiërs: Nonn., Dionys., XL 106. Zie noot 3733.

⁴⁰⁷⁹ Chionieten: Ammian. Marcell., Res Gest., XIX 1, 11. Indiërs, de borsten ontbloten: Nonn., Dionys., XL 107. Zie noot 3480.

wierp zich op de grond in het stof⁴⁰⁸⁰. De kleur van de rouw was de blauwe, als bij de Egyptenaren⁴⁰⁸¹. De Perzen hebben zich sedertdien van deze zeden afgewend en beschouwen haar heden als ongeoorloofd⁴⁰⁸². De overledene moet met mate beweend worden⁴⁰⁸³. Iedere traan teveel doet de rivier zwellen, die hem van het verblijf der welgelukzaligheid scheidt⁴⁰⁸⁴.

Het ceremonieel van de rouw wordt door de Perzen bij wijze van voorzorgsmaatregel reeds bij het leven, *zinda-ravān*, opgevoerd⁴⁰⁸⁵. Dat geschiedt zo mogelijk telkenjare, aan het einde des jaars gedurende drie dagen. Nadat men een reinigingsbad heeft ondergaan, wordt het vuur ontstoken. De heilige teksten worden geciteerd en daarbij wordt het spijsoffer opgedragen. Na afloop worden geschenken gedistribueerd en wordt een feestelijke maaltijd gehouden. De plichtigheid is beroep op de goddelijke genade, als in het westen de sacrale bede, met dewelke zij haar betrokkenheid op de dood deelt⁴⁰⁸⁶.

§52 De rouw is de belangrijkste aller ascetische praktijken. In een studie die over de prae-Helleense ascese handelt, is voor gegevens inzake de rouw der klassieke volken bij definitie geen plaats. Een beroep op hen moet nochtans worden gedaan in die gevallen, waarin zij tot het begrip der prae-Helleense en in het bijzonder der Egyptische zeden bijdragen. Het een en ander volgt hier, doch slechts bij wijze van keus uit het voorhandene.

Bij de dood vaart de ziel ten hemel en keert het lichaam tot de aarde terug⁴⁰⁸⁷. De Egyptenaren balsemden het lijk, de Joden en Grieken begroeven het, de Perzen wierpen het de dieren voor, de Romeinen en de Indiërs verbrandden het. Alle verschillen in bijzetting ten spijt was de rouw al dezer volken dezelfde.

Het lichaam des mensen werd na zijn dood op de grond gelegd⁴⁰⁸⁸, in afwachting van zijn verdere bestemming. Het lijk is onrein⁴⁰⁸⁹. Het wordt dat op het ogenblik, waarop de ziel het lichaam verlaat⁴⁰⁹⁰. Men mag het niet beroeren⁴⁰⁹¹, men mag het, in staat van reinheid

⁴⁰⁸⁰ Curt. Ruf., Hist. Alex. Maced., X 5, 19. Zie noot 3529. — De bij de koning in ongenade gevallen Pers dronk uit aarden vaatwerk: Ctes. Cnid., fr. 40 (Jacoby); zie noot 368.

⁴⁰⁸¹ Firdawsī, Šāh Nāma, XV 3925, XLIII 2797; Fahr ad-Dīn Ġurġānī, Wis ū Rāmīn, XIII 14 (Minovi); Asadī, Garšās Nāma, p. 468 (Ḥabīb Jaġmāʿī, ad 142, 23); Al-Huġwīrī, Kašf al-Maḥġūb, p. 59,7-60,3 (Žukowskij; blz. 53, Nicholson). Vgl. Bundahišn, III 6 (Anklesaria). Zie noot 3788.

⁴⁰⁸² Dēnkart, IX 17, 4; Artā Virāč Nāmak, XVI 7 (Gignoux). Indiërs: Jāgñavalkjasmṛti, III 11 Zie noot 3593.

⁴⁰⁸³ Dēnkart, IX 17, 4 (zie noot 4076); Dāstān-i-Mēnōk-i-Ĥrat, VI 13, XLIV 29; Artā Virāč Nāmak, XVI 4-7, LVII 3 (Gignoux; zie noot 4076); Patēt Pašīmānīk, I 10, II 10 (zie noot 4072); Sad Dar, XCVI 1-3; Bahman Pūnġia, Rivājat, p. I 162, 4, 164,17-166,7 (Unvālā; blz. 175, 6, 176, 6, Dhābhar).

⁴⁰⁸⁴ Artā Virāč Nāmak, XVI 2-6 (Gignoux); Sad Dar, XCVI 2. Zie noot 4193.

⁴⁰⁸⁵ Dāstān-i-Dēnīk, LXXXI; Sad Dar, LVIII; Sad Darband Huš, XLIII 1-10, XCIV 5-6; Šāpūr Bharūcī, Rivājat, p. I 161, 12-15 (Unvālā; blz. 175, Dhābhar); Dastūr Barzū, Rivājat, p. II 39,5-41,17, 42, 9-17 (Unvālā; blz. 422-423, Dhābhar); Sūratja Adhārvān, Maktūb, p. II 42, 18 (Unvālā; blz. 423, Dhābhar); Kāma Bohra, Rivājat, p. II 37,17-39,3 (Unvālā); Modi, op. laud., blz. 417-419. Zie noot 4060, 4064.

⁴⁰⁸⁶ Vgl. hierboven, §45.

⁴⁰⁸⁷ Zie noot 1026.

⁴⁰⁸⁸ Grieken: Artemid., De Somn. Interpr., I 13. Romeinen: Lucil., Sat., III 133-134; Ovid., Trist., III 3, 40; Non. Marcell., De Compend. Doctr., IV, sub voce Deponere (p. II 430, Lindsay); Serv., Comment. in Vergil., Aen., XII 395. Joden: zie noot 3881. Perzen: zie noot 4030. Indiërs: De Geboorte van Horus, blz. 293, noot 3231.

⁴⁰⁸⁹ Grieken: Heraclit., fr. 22 B, 96 (Diels).

⁴⁰⁹⁰ Grieken: Jambl., De Myst., VI 1; Damasc., Comment. in Platon. Phaed., I 126.

⁴⁰⁹¹ Jambl., De Myst., VI 1; Dio Cass., Hist. Rom., LVI 31, 3 Zie noot 3701.

verkerend, niet aanzien⁴⁰⁹². Het verontreinigt de zon, die het bestraalt⁴⁰⁹³, het verontreinigt ook het sterfhuis⁴⁰⁹⁴. Het haardvuur daarin was gedooft⁴⁰⁹⁵. De aanwezigen waren allen verontreinigd en bleven dat tot de bijzetting, na dewelke zij zich reinigden⁴⁰⁹⁶. Voor de bezoekers op rouwvisite in het gereinigde sterfhuis⁴⁰⁹⁷ stond voor de deur een kruik met bronwater opgesteld, waarmede zij zich besprenkelden⁴⁰⁹⁸. Aan de rouwende was de toegang tot de tempel ontzegd⁴⁰⁹⁹.

Het lijk werd door de prae-Helleense volken zo mogelijk op de dag zelf van het overlijden en in ieder geval op de hem volgende dag uit de weg geruimd⁴¹⁰⁰. Door zo snel te werk te gaan schiep men zichzelf problemen. De intrede van de dood en de doodsoorzaak waren somtijds voorwerp van twijfel. De dood bleek achteraf schijn dood te zijn geweest, het in het graf bijgezette lichaam kwam daarin weder tot leven⁴¹⁰¹. Of ook, de dood was niet de natuurlijke, de overledene werd verondersteld te zijn vermoord. Het risico der voortijdige bijzetting werd vooral door de nabestaanden gedragen. Zij poogden zich ertegen te decken door de overledene, te beginnen met het ogenblik van overlijden⁴¹⁰² en zo lang als diens lichaam boven de aarde stond, voortdurende met name toe te roepen⁴¹⁰³. Bij de graflegging geschiedde dat drie maal

⁴⁰⁹² Zie noot 3701.

⁴⁰⁹³ Zie noot 2754-2767.

⁴⁰⁹⁴ Eurip., *Alcest.*, 22-23. Zie noot 3703. — De verontreinigde staat van het sterfhuis werd te Rome aan voorbijgangers kenbaar gemaakt door een daarvoor geplaatste tak van de cypres. De cypres was aan de dood heilig, daar hij, eenmaal geveld, niet meer tot leven komt: Fest., *De Verb. Signif.*, sub voce *Cupressi* (p. 56, Lindsay); Serv., *Comment. in Vergil., Aen.*, III 64, 680, IV 507. Hij gelijk in dit opzicht op de mens, vgl. Job., XIV 7-10; Oudh. Med., deel L, Leiden, 1969, blz. 18.

⁴⁰⁹⁵ Grieken: Socrat. *Argiv.*, fr. 5 (Jacoby); Plut., *Quaest. Graec.*, 24; Idem, *Pelop.*, 33; Idem, *Aristid.*, 20. Romeinen: Quintil., *Declam.*, XII 13; Apul., *Metam.*, II 24; Schol. in *Juven.*, Sat., III 214. Zie noot 3690.

⁴⁰⁹⁶ Grieken: Eurip., *Alcest.*, 98-100, met scholia; Schol. in *Aristoph.*, *Nub.*, 837-838; F. Sokolowski, *Lois Sacrées des Cités Grecques*, Parijs, 1969, blz. 188-191, no. 97, regel 29-31. Romeinen: Cicer., *Or. in Vatin.*, 31; Fest., *De Verb. Signif.*, sub voce *Aqua et Igni* (p. 3, Lindsay; zie noot 3773). Water en vuur, Egyptenaren: vgl. *Porphyr.*, *De Abst.*, IV 9; *Horapoll.*, *Hierogl.*, I 43.

⁴⁰⁹⁷ Grieken: Hom., *Odyss.*, XXII 481-494; Theocrit., *Idyll.*, XXIV 96-100; Sokolowski, *Lois Sacrées des Cités Grecques*, blz. 188-191, no. 97, regel 14-17. Romeinen: Plin., *Nat. Hist.*, XXXV 177; Fest., *De Verb. Signif.*, sub voce *Everriator* (p. 68, Lindsay). Reiniging van deme, δῆμος, op de sterfdag: Demosth., *Or.*, XLIII 57. Zie noot 3847.

⁴⁰⁹⁸ Grieken, behalve noot 4097: Ael. Dionys. *Att.*, fr. α, 168 (Erbse); Pausan. *Att.*, fr. α, 145 (Erbse); Poll., *Onom.*, VIII 65-66. Zie noot 4037.

⁴⁰⁹⁹ Grieken: Julian. *Apost., Epist.*, LXXVII (Hertlein). Romeinen: Cicer., *Or. in Vatin.*, 31; *I. v. Ab Urb. Cond.*, II 8, 7; vgl. Serv., *Comment. in Vergil., Aen.*, XI 2. Zie noot 3704.

⁴¹⁰⁰ Grieken: Xenoph. *Ephes.*, *Ephes.*, III 7, 4; vgl. Solon, *Leg.*, fr. 109 (Ruschenbusch). Romeinen: Cicer., *Or. pro Cluent.*, 27. Zie noot 3833.

⁴¹⁰¹ Grieken: Clearch., fr. 8 (Wehrli); Lucian., *Philops.*, 26; Procl., *Comment. in Platon. Rempubl.*, p. II 115-116 (Kroll). Romeinen: Valer. Maxim., *Fact. et Dict. Memor.*, I 8, 12; Plin., *Nat. Hist.*, VII 173, 176-177; Quintil., *Declam.*, VIII 10; Apul., *Flor.*, 19.

⁴¹⁰² Propert., *Eleg.*, IV 7, 23; Ovid., *Trist.*, III 3, 43; Lucan., *De Bell. Civil.*, II 22-23; Fronto, *Epist. ad Marc. Caes.*, V 55.

⁴¹⁰³ Serv., *Comment. in Vergil., Aen.*, VI 218 (citeert Plinius). Romeinen, verder: Vergil., *Aen.*, III 68; Ovid., *Trist.*, III 3, 43; Quintil., *Declam.*, CCXLVI (p. 8, 2, Ritter); Lucan., *De Bell. Civil.*, II 23; enz. Geten: Eustath., *Comment. in Hom., Odyss.*, p. 1615, 6-7 (ed. Rom.).

achtereen⁴¹⁰⁴, te Rome in de vorm van een plechtig vaarwel⁴¹⁰⁵. Tot meerdere zekerheid verliet men het graf niet, maar bleef gedurende enige dagen erbij waken⁴¹⁰⁶. De twijfel aan de doodsoorzaak had strafrechtelijke consequenties, die het wenselijk maakten het lijk, alvorens het werd uitgedragen, aan het publiek te tonen. Het werd opgebaard, dat van de particulier te zijnen huize⁴¹⁰⁷ of voor de deur zijns huizes⁴¹⁰⁸, dat van de publieke persoon op het stadsplein, en stond tenminste een dag⁴¹⁰⁹, maar doorgaans gedurende drie dagen⁴¹¹⁰ voor een ieder ter bezichtiging.

Drie rouwdagen volgden, inclusief geteld. De sterfdag gold als de eerste, de dag van opbaring en rouw als tweede, de dag der bijzetting als derde⁴¹¹¹. De nabestaanden vastten⁴¹¹² en voedden zich met linzen⁴¹¹³, eieren⁴¹¹⁴, melk⁴¹¹⁵ en bonen⁴¹¹⁶, doch niet met brood⁴¹¹⁷. Vasten gedurende de rouwdagen, met vrijwel dezelfde onthoudingen, was ook bij de Indiërs zede⁴¹¹⁸.

Op de derde dag werd door Grieken en Romeinen het lichaam bijgezet, dwz. ter aarde besteld of gecremeerd. Op die dag neemt God de ziel van de overledene tot zich en veranderen

⁴¹⁰⁴ Perzen: vgl. Zand-i-Vahuman Jasna, IX 21. Bithyniërs: Arrian., Bithyn., fr. 27 (Roos). Grieken: Hom., Odys., IX 64-65, met scholia; Antonin. Lib., Metam., XXVI 5; Jambl., Theol. Arithm., 14; Eustath., Comment. in Hom., Odys., p. 1614,57-1615,2 (ed. Rom.). Zie noot 1764.

⁴¹⁰⁵ Term: *vale*: Vergil., Aen., VI 505-506; Ovid., Fast., III 563; Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 219, II 644, III 68. Vgl. Varr., Logist., apud Serv., loc. cit., XI 97.

⁴¹⁰⁶ Vgl. Demosth., Or., XLVII 69; Lucian., Nigrin., 30.

⁴¹⁰⁷ Grieken: Solon, Leg., fr. 109 (Ruschenbusch); Plato, Leg., 959a. Romeinen: Pseudo-Acron., Comment. in Horat., Epod., XVII 48.

⁴¹⁰⁸ Poll., Onom., VIII 65; Phot., Lexic., sub voce Πρόθεσις; Schol. in Aristoph., Lysistr., 611. Waartoe: B.H. Stricker, Het Zonne-offer, Amsterdam, Oxford, New York, 1988, noot 398.

⁴¹⁰⁹ Solon., Leg., fr. 109 (Ruschenbusch); Antiph., Or., VI 34.

⁴¹¹⁰ Grieken: Thucyd., Hist., II 34; Plat., Leg., 959a; Clearch., fr. 8 (Wehrli); Apollon. Rhod., Argon., II 835-837; Plut., De Ser. Num. Vind., 22; Poll., Onom., VIII 146. Thraciërs: Herod., Hist., V 8. Romeinen: Pseudo-Acron., Comment. in Horat., Epod., XVII 48; vgl. Isid. Hispal., Etym., XII 7, 30.

⁴¹¹¹ Grieken: Antiph., Or., VI 34; Thucyd., Hist., II 34; vgl. Polycrat. Lacon., fr. 1 (Jacoby). Christenen: Isid. Pelus., Epist., I 114 (Migne). Perzen: vgl. Dhābhar, The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others, blz. 168, noot 3. Thraciërs: Herod., Hist., V 8. Exclusief geteld: Apollon. Rhod., Argon., II 837-838, zie noot 4061. Drie dagen, zie noot 3374.

⁴¹¹² Grieken: Lucian., De Luct., 24. Romeinen: Cicer., De Legib., II 57 (*feriae*). Celten: Plut., Amat., 25 (p. 770f).

⁴¹¹³ Grieken: Hegesipp. Com., fr. 1 (Edmonds; ad 10); Artemid., De Somn. Interpr., I 68. Romeinen: Plut., Marc. Crass., 19 (met zout). Wederopstanding: Pistis Sophia, 147. Zie noot 3844.

⁴¹¹⁴ Romeinen: Juven., Sat., V 84-85. Wederopstanding: De Geboorte van Horus, blz. 412-423, §90. Zie hierboven, noot 3843.

⁴¹¹⁵ Wederopstanding, Phrygiërs: Sallust., De Diis et Mund., IV 10. Indiërs: Pāraskaragr̥hasūtra, III 10, 28. Vgl. I Petr., II 2; De Geboorte van Horus, blz. 138, noot 1196-1203; hierboven, noot 4056.

⁴¹¹⁶ Grieken, Romeinen: Plut., Quaest. Rom., 95; Lucian., Ver. Hist., II 24 (rouw?); Plin., Nat. Hist., XVIII 118. Indiërs: zie noot 4118. Wederopstanding: Anton. Diog., apud Porphyr., Vit. Pythag., 44; Lyd., De Mensib., IV 42. De snelle groei van dit gewas is bekend.

⁴¹¹⁷ Polycrat. Lacon., fr. 1 (Jacoby: ἄρτος, πέμματα). Phrygiërs: Sallust., De Diis et Mund., IV 10. Zie noot 3484.

⁴¹¹⁸ Āśvalājanagr̥hasūtra, IV 4, 16; Pāraskaragr̥hasūtra, III 10, 25, 26, 44; Gautamadharmasāstra, XIV 37, 38, 39; Vāsiṣṭhadharmasāstra, IV 14; Jāgñavalkjasmṛti, III 16; Manusmṛti, V 73; Viṣṇusmṛti, XIX 15-17 (vgl. LXVIII 4, 5); Mahābhārata, I 118, 29.

zich diens gelaatstrekken⁴¹¹⁹. De derde dag gold als de dag der wederopstanding⁴¹²⁰. Uitvaart en bijzetting geschieden in de vroege, voor zonsopgang⁴¹²¹. De betekenis door de Perzen aan dit ceremonieel gehecht moet nagenoeg de oorspronkelijke zijn en kan voor Grieken en Romeinen en zelfs voor de Egyptenaren ongewijzigd worden overgenomen. In de morgenstond wordt de Zonnegod herboren en stijgt ten hemel. Hij neemt de zielen der drie dagen tevoren⁴¹²² overledenen met zich mede in zijn bark of wagen en voert haar naar het zenith om haar aldaar te berechten.

Nadat het lijk bijgezet was⁴¹²³, en op het slagveld terwijl het nog boven de aarde stond⁴¹²⁴, nuttigden de nabestaanden de rouwmaaltijd, in een kring om de overledene of diens graf gezeten⁴¹²⁵. De overledene werd geacht gastheer te zijn en persoonlijk aan de maaltijd deel te nemen⁴¹²⁶; welke laatste hierdoor het karakter bezat van het dankoffer⁴¹²⁷. De maaltijd was feestelijk in de mate van het mogelijke. Men at met bekransden hoofde⁴¹²⁸ en had het rouwgewaad afgelegd⁴¹²⁹. Een dier werd geofferd⁴¹³⁰, zijn vlees met brood en wijn geserveerd⁴¹³¹. Het voor de overledene bestemde deel werd op diens graf gelegd, de wijn daarboven uitgegoten⁴¹³². Alvorens uiteen te gaan verrichtte men de ommegang om het graf, imitatie van de levenwekkende omwenteling des hemels en van de baan van de zonnemark daarin. Enige dagen later werden, wanneer de financiële middelen het toelieten, rouwspelen gehouden, wedstrijden ter imitatie van het hemelse proces, dat de ziel van de overledene te wachten stond⁴¹³³.

⁴¹¹⁹ Lyd., *De Mensib.*, IV 26. Vgl. *De Geboorte van Horus*, blz. 455, noot 5342; en zie hierboven noot 3848. De ziel van de vermoorde of niet-begravene blijft permanent bij het lijk: Porphy., *De Abstin.*, II 47; zie noot 3848.

⁴¹²⁰ Eurip., *Alcest.*, 1144-1146. Zie noot 3470.

⁴¹²¹ Grieken: Solon, *Leg.*, fr. 109 (Ruschenbusch); Lys., fr. 1 (Thalheim); Aristoph., *Lysistr.*, 612; Plato, *Leg.*, 960a; Demetr. Phaler., fr. 135 (Wehrli; ad 66); Eratosth., *Catast.*, 24; Heraclit., *Quaest. Homer.*, 68; Menandr. Laod., *Comment. I de Encom.*, p. 363, 18-19 (Spengel); Julian. Apost., *Epist.*, LXXVII (Hertlein). Romeinen: Cicer., *Or. pro Cluent.*, 27; Serv., *Comment. in Vergil.*, Aen., XI 143; Donat., *Comment. in Terent.*, Andr., I 1, 81, 88. Zie noot 2763.

⁴¹²² Egyptenaren: zie noot 3715.

⁴¹²³ Hom., *Il.*, XXIV 802-803; Aristot., fr. 611 (Rose; ad 60); Lucian., *De Merced. Cond.*, 28; Idem, *De Luct.*, 24. Vgl. Apollon. Rhod., II 839-840.

⁴¹²⁴ Grieken: Hom., *Il.*, XIX 154-237, XXIII 28-34, 43-53, XXIV 601. Scythen: Herod., *Hist.*, IV 73. Thraciërs: Herod., *Hist.*, V 8.

⁴¹²⁵ Grieken, *περίδειπνον*: vgl. Demetr. Phaler., fr. 135 (Wehrli; ad 66: *mensa*); Aen. Tact., *De Obsid. Toler.*, X 5. Romeinen: Apul., *Flor.*, 19. Zie noot 3845.

⁴¹²⁶ Grieken: Aristoph., *Lysistr.*, 612-613, met scholia; Plut., *Aristid.*, 21; Lucian., *Char.*, 22; Artemid., *De Somn. Interpr.*, V 82; Epiphan., *Ancor.*, 86, 5; Hesych., *Lexic.*, sub voce *τάφος*. Bithyniërs: Arrian., *Bithyn.*, fr. 27 (Roos). Seythen: Herod., *Hist.*, IV 73. Geten: Eustath., *Comment. in Hom.*, *Odyss.*, p. 1615, 5-6 (ed. Rom.). Romeinen: vgl. Cicer., *Or. in Vatin.*, 30 (*epulae ipsae dignitatis*). Vgl. Jezus' Koningschap, blz. 25, noot 198.

⁴¹²⁷ Zie noot 3302. Dankoffer in deze zin was ook Jezus' laatste avondmaal, echter bij anticipatie, voor en niet na de dood opgedragen, vgl. Jezus' Koningschap, blz. 21, noot 171.

⁴¹²⁸ Demetr. Phaler., fr. 135 (Wehrli; ad 63). Zie noot 3681.

⁴¹²⁹ Cicer., *Or. in Vatin.*, 30-32. Zie noot 3522.

⁴¹³⁰ Hom., *Il.*, XXIII 30-34. Zie noot 4064.

⁴¹³¹ Hom., *Il.*, *ibidem*. Vgl. Plut., *Quaest. Graec.*, 24; noot 3840 (wijn), 3841 (vlees), 3842 (brood). Door Solon verboden: Solon, *Leg.*, fr. 72c (Ruschenbusch).

⁴¹³² Brood, onzeker: vgl. Petron., *Sat.*, 66. Wijn: Lucian., *Char.*, 22; Idem, *De Luct.*, 19; Fest., *De Verb. Signif.*, sub voce *Resparsum Vinum* (p. 318-319, Lindsay).

⁴¹³³ Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 72, cit. 64; *ibid.*, deel LXIV, Supplement, Leiden, 1983, blz. 50-51, noot 102-116. Aards gericht over overledene: Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 92; Oudh. Med., N.R., deel XXIII, Leiden, 1942, blz. 45-46. Op ommegang en rouwspelen zij hier niet nader ingegaan.

In later tijd werd de rouwmaaltijd verlegd naar het sterfhuis⁴¹³⁴ of, zolang als dit onrein was, naar het huis door een der nabestaanden daartoe ter beschikking gesteld⁴¹³⁵. De derde dag, de maaltijd zelf, beëindigde de periode van zware rouw⁴¹³⁶. De daarop volgende lichte rouw was in lengte aangepast aan de graad van verwantschap, waarin rouwende en overledene tot elkander stonden⁴¹³⁷. Men rouwde gedurende negen dagen⁴¹³⁸, een maand⁴¹³⁹ of ten hoogste een jaar⁴¹⁴⁰. Dit laatste voor ouders en kinderen, verwanten in de eerste graad.

In geval van openbare rouw staakten bij Grieken en Romeinen de drie staatsmachten⁴¹⁴¹: de regering als uitvoerende macht⁴¹⁴², de geestelijkheid⁴¹⁴³ en de rechterlijke macht⁴¹⁴⁴. De consuls namen in de raadszaal hun ambtelijke zetel niet in⁴¹⁴⁵. Ambtsgewaden, statieklederen, sieraden, alles werd afgelegd⁴¹⁴⁶. De tempel bleef gesloten⁴¹⁴⁷. Het openbare leven werd stilgezet, allereerst het marktverkeer⁴¹⁴⁸. Feestelijke plechtigheden werden afgelast⁴¹⁴⁹, publieke

⁴¹³⁴ Grieken: Hegesipp. Com., fr. 1 (Edmonds); Artemid., De Somn. Interpr., V 82. Trojanen: Hom., Il., XXIV 801-803.

⁴¹³⁵ Demosth., Or., XVIII 288. Zie noot 3827.

⁴¹³⁶ Isac., Or., II 37; Aristot., fr. 611, 10 (Rose); Poll., Onom., VIII 146; Synes., Epist., 3 (Hercher); Justinian., Novell., CXXXIII 3, 1. Afgesloten met offer aan de Zonnegod, vgl. Plut., Quaest. Graec., 24. Beëindiging rouw: zie noot 4064. Drie dagen: zie noot 3374.

⁴¹³⁷ Romeinen: Plut., Coriol., 39; Idem, Numa, 12; Paul., Sentent., I 21, 13.

⁴¹³⁸ Grieken: Hom., Il., XXIV 665 (Trojanen); Idem, Hymn., II 47; Isac., Or., II 36, 37, VIII 39; Aeschin., Or., III 225; Poll. Onom., VIII 146; Justinian., Novell., CXXXIII 3, 1. Romeinen: Vergil., Aen., V 64, met commentaar van Servius; Horat., Epod., XVII 48, met commentaar van Porphyrio; Ovid., Metam., IV 262, X 434; Petron., Sat., 65; Quintil., Declam., XII 23; Stat., Theb., VI 238; Tacit., Ann., VI 5; Apul., Metam., IX 31; Dio Cass., Hist. Rom., LXIX 10, 3; Donat., Comment. in Terent., Phorm., I 1, 6; Augustin., Quaest. in Heptat., Genes., 172 (ad vers. L 10). Zie noot 4039.

⁴¹³⁹ Grieken: Lys., Or., I 14; Plut., Quaest. Graec., 24; Poll., Onom., I 66, VIII 146; Harpocrat., Lexic., sub voce Τριακάς; Lex Iulii, 20-21 (naar Sokolowski, zie noot 4096); Anon., in I. Bekker, Anecdota Graeca, Berlijn, 1814-1821, vol I, p. 268, 19-23, 308, 5. Romeinen: Plut., Fab. Max., 18; Paul., Sentent., I 21, 13. Zie noot 3386. Veertig dagen: Justinian., Novell., CXXXIII 3, 1; zie noot 3376.

⁴¹⁴⁰ Grieken: Phot., Lexic., sub voce Καλλυντήρια καὶ πλυντήρια. Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., II 7, 4; Dionys. Halic., Antiq. Rom., V 48, 4; Gran. Licin., Reliq., XXXVI 27; Paul., Sentent., I 21, 13; Fragm. Vatic., 321; Justinian., Novell., CXXXIII 3, 1. Zie noot 3459. Dezelfden, tien maanden, zie noot 4137.

⁴¹⁴¹ Alle drie: Lucian., Pseudolog., 12.

⁴¹⁴² Grieken: vgl. Herod., Hist., VI 58. Romeinen: Cicer., De Harusp. Respons., 55 (sluiting der tresorie).

⁴¹⁴³ Grieken: Polycrat. Lacon., fr. 1 (Jacoby). Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., XXII 56, 4; Ovid., Fast., II 563-564; Consol. ad Liv., 187-190; Tacit., Ann., II 82; Sueton., Vit. Caes., IV 5-6 (emotionele details); Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlijn, vanaf 1863, vol. XI, no. 1421.

⁴¹⁴⁴ Romeinen: Cicer., De Harusp. Resp., 55; Idem, Or. pro Planc., 33; Idem, Brutus, 304; Liv., Ab Urb. Cond., III 27, 2, IV 26, 12, 31, 9, IX 7, 8; Lucan., De Bell. Civil., II 17-18, V 31-32; Consol. ad Liv., 185; Sueton., Vit. Caes., IV 24, 2; Juven., Sat., III 213; Tacit., Ann., I 16, II 82, III 7; Legis Actio Sacramento, blz. 40, noot 334.

⁴¹⁴⁵ Tacit., Ann., IV 8; Dio Cass., Hist. Rom., LVI 31, 3; Herodian., Ab Excess. Div. Marc., IV 2, 3. Zie noot 3945.

⁴¹⁴⁶ Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., IX 7, 8; Consol. ad Liv., 186; Lucan., De Bell. Civil., II 18-19; Plut., Quaest. Rom., 86; Paul., Sentent., I 21, 14; Dio Cass., Hist. Rom., XVIII, fr. Zonaras, IX 17; Herodian., Ad Excess. Div. Marc., IV 2, 3; Lyd., De Mensib., IV 29. Zie noot 3493 (sieraden), 3521 (gewaden).

⁴¹⁴⁷ Senec., Hercul. Oet., 1548-1549. Zie noot 3705.

⁴¹⁴⁸ Grieken: Herod., Hist., VI 58; Aristot., fr. 611, 10 (Rose). Romeinen: Cicer., Or. pro Planc., 33; Liv., Ab Urb. Cond., IX 7, 8; Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. XI, no. 1421. Zie noot 3908.

⁴¹⁴⁹ Grieken: Lucian., Pseudolog., 12. Romeinen: Sueton., Vit. Caes., IV 24, 2; Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. XI, no. 1421. Zie noot 3707.

en private werken onderbroken⁴¹⁵⁰. De burgers sloten hun winkels⁴¹⁵¹ en zelfs hun woonhuizen⁴¹⁵². Huwelijken werden niet gesloten⁴¹⁵³, de badhuizen bleven dicht⁴¹⁵⁴. Termijnen van openbare rouw waren tien dagen⁴¹⁵⁵ en maximaal een maand⁴¹⁵⁶.

De particuliere rouwgebruiken van Grieken en Romeinen waren dezelfde als die der oosterse volken, maar men krijgt de indruk, dat zij bij hen in aantal geslonken zijn en, daar hun betekenis veelal niet meer werd verstaan⁴¹⁵⁷, minder expressief zijn geworden. Ik beperk mij tot datgene, wat aan het in het oosten gebruikelijke toevoegt of daarvan afwijkt. Van het inscheuren van het kleed wordt niet gerept, de vrouw legt in de rouw echter haar sluier af⁴¹⁵⁸. Men toonde zijn leed door zich op het voorhoofd te slaan⁴¹⁵⁹; de vrouw ook op de buik⁴¹⁶⁰, met deze wel de baarmoeder bedoelend. Men schoor zich het voorhoofdshaar af⁴¹⁶¹ bij wijze van eerstelingsoffer⁴¹⁶² en wierp het als substituut van zichzelf in het graf⁴¹⁶³. In de onthoudingen, die in deze studie in het middelpunt der belangstelling staan, de onthoudingen van spijs en drank⁴¹⁶⁴, van geslachtelijk verkeer⁴¹⁶⁵ en van lichamelijke reinheid⁴¹⁶⁶, gaan de Griekse en Romeinse voorschriften met de oosterse parallel. De vrouw wierp zich in de rouw nog ter aarde⁴¹⁶⁷, maar voor de man werd dit als verouderde zede beschouwd⁴¹⁶⁸. De Romeinen vooral brachten de voorwerpen, die de overledene lief geweest waren, in staat van rouw door hen te breken⁴¹⁶⁹ of tijdens de bijzetting omgekeerd nederwaarts te houden⁴¹⁷⁰.

⁴¹⁵⁰ Grieken: Lucian., Pseudolog., 13. Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., III 27, 2, IV 26, 12. Vgl. Plin., Nat. Hist., XI 63 (bijen); Plut., Sull., 8. Zie noot 3409.

⁴¹⁵¹ Liv., Ab Urb. Cond., III 27, 2, IV 31, 9, IX 7, 8, XXIII 25, 1-2. Zie noot 3908.

⁴¹⁵² Consol. ad Liv., 183; Tacit., Ann., II 82. Ledig achterlaten: Lucan., De Bell. Civil., V 31. Zie noot 3910.

⁴¹⁵³ Vgl. Ovid., Fast., II 559-560, VI 233-234. Zie noot 3913.

⁴¹⁵⁴ Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. XI, no. 1421. Zie noot 3414, 3757.

⁴¹⁵⁵ Herod., Hist., VI 58. Zie noot 3385.

⁴¹⁵⁶ Liv., Ab Urb. Cond., XXII 56, 5, XXXIV 6, 15; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., I 1, 15. Zie noot 3386.

Een jaar: zie noot 3456.

⁴¹⁵⁷ Serv., Comment. in Vergil., Aen., XI 93: *Lugentum mos est prioris habitus immutatio*, en Auct. Anon., ibidem: *Antiqui nostri omnia contraria in funere faciebant*. Men deed in de rouw alles omgekeerd.

⁴¹⁵⁸ Hom., Il., XXII 406. Vgl. Plut., Quaest. Rom., 14. Zie noot 3490.

⁴¹⁵⁹ Cariërs: Herod., Hist., II 61. Spartanen: ibid., VI 58. In het voorhoofd is de ziel des mensen gezeteld, zie noot 3742, 3877, 4161, 4162. Zich op de dijen slaan: Cicer., Tusc. Disp., III 62. Zie noot 3734.

⁴¹⁶⁰ Quintil., Declam., X 3; Claudian., De Rapt. Proserp., III 427.

⁴¹⁶¹ Plut., Thes., 5. Vgl. Hom., Odyss., III 446, XIV 422; Eurip., Electr., 811-812; Vergil., Aen., VI 245; Macrob., Sat., V 19, 5. Zie noot 3742, 4159.

⁴¹⁶² Voorzijde: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 133, noot 859.

⁴¹⁶³ Hom., Il., XXIII 152-153; Sophocl., Electr., 52; Herod., Hist., IV 34; Plut., Pelop., 33; Pausan., Graec. Descr., II 3, 7, VII 17, 8 (ἀπαρχή); Philostr., Her., XIX 5; Nonn., Dionys., XXXVII 37-43; Petron., Sat., 111. Vgl. Aeschyl., Choeph., 5; Apollon. Rhod., Argon., IV 27-29. Zie noot 3745.

⁴¹⁶⁴ Hom., Hymn., II 49-50. Zie noot 3481 (spijs), 3486 (drank).

⁴¹⁶⁵ Ovid., Metam., X 434-435. Zie noot 3487.

⁴¹⁶⁶ Lichaam niet wassen: Hom., Hymn., II 50; zie noot 3488. Kleed niet wassen: Phot., Lexic., sub voce Καλλυντήρια καὶ πλυντήρια. Zie noot 3492.

⁴¹⁶⁷ Plut., Amat., 25 (p. 770f); Lucan., De Bell. Civil., II 30-31, VIII 739-740. Zie noot 3529.

⁴¹⁶⁸ Diod. Sic., Bibl. Hist., XX 33, 2; Plut., De Superst., 3.

⁴¹⁶⁹ Tibull., Eleg., II 6, 15; Propert., Eleg., III 11, 47; Ovid., Amor., III 9, 8; Consol. ad Liv., 177. Zie noot 3691.

⁴¹⁷⁰ Fasces: Consol. ad Liv., 141-142; Tacit., Ann., III 2. — Wapens: Vergil., Aen., XI 93 (Arcadiërs); Ovid., Amor., III 9, 7; Lucan., De Bell. Civil., VIII 735; Stat., Theb., VI 214; Serv., Comment. in Vergil., Aen., XI 89. — Lier: Stat., Silv., II 1, 27-28. — Fakkels: Vergil., Aen., VI 223-224.

De hoogste staatsambtenaar, de koning of de keizer, welke laatste tevens hogepriester was, mocht door de dood in het geheel niet verontreinigd worden. Hij behoorde gaaf van lijf en leden te zijn⁴¹⁷¹ en kwam zonderdien niet op de troon. Hij mocht de overledene noch beroeren⁴¹⁷², noch aanzien⁴¹⁷³. Hij mocht niet met het lijk onder eenzelfde dak verblijven⁴¹⁷⁴ en trok in de rouw geen zwart kleed aan⁴¹⁷⁵.

De dood moet in de menselijke maatschappij wijken voor het leven. De rouw werd verminderd op dagen van godsdienstige beleving en op dagen van vertroosting. De publieke rouw werd dat bij gelegenheid van de tempelwijding, bij de inzetten van het lustrum, de reinigingsperiode, bij de inlossing der gelofte. De private rouw werd het bij gelegenheid van de geboorte van een kind, het publieke eerbewijs de familie aangedaan, de terugkeer van het krijgsgevangen familielid, de verlovingsperiode der dochter, de geboorte van het kind in nadere graad van verwantschap dan de overledene en, religieus betrokken, gedurende de onthoudingsperiode ter ere der godin Ceres⁴¹⁷⁶.

De rouw stond onder de hoede van de overheid. Het naleven der rouwbepalingen was plicht. Wie haar verzaakte, had onder omstandigheden bestraffing te duchten⁴¹⁷⁷. De reden voor deze gestrengte bejegening was gewoonlijk van politieke aard. Bij de dood des konings waren de burgers gezamenlijk tot het maken van rouwmisbaar gehouden⁴¹⁷⁸. De ondergeschikte rouwde om zijn meester in welbegrepen eigenbelang. De gestrengheid kon ook door juridische overwegingen ingegeven zijn. De weduwe was tot het inacht nemen van een wachtperiode verplicht alvorens een nieuw huwelijk te kunnen aangaan⁴¹⁷⁹. Rouwperiode was in haar geval dikwijls term voor wachtperiode⁴¹⁸⁰. De autoriteiten verdedigden de geldende zeden. De onterfde zoon was door zijn tenachterstelling niet van zijn plicht ontheven en moest voor zijn overleden vader rouw bedrijven, en zo ook voor zijn moeder⁴¹⁸¹. De overheid gaf de grote lijnen van het beleid aan, de maatschappij deed het overige.

De rouw wordt in de antieke letterkunde als bewijs van liefde erkend, maar in zijn uiterlijk vertoon afgewezen. Bestreden wordt vooral de met de rouw gepaard gaande emotionaliteit. De vrouw is van nature meer emotioneel dan de man en had in de grijze oudheid reden om dat te tonen. Zij moest de man volgen in de dood of als weduwe de ellende tegemoet gaan. In de ure der beslissing was het rouwmisbaar haar enige wapen. Hetzelfde gold voor de slaaf. Over beiden wordt in de antieke geschriften met hardheid geoordeeld. Het maken van rouwmisbaar gold als

⁴¹⁷¹ Legis Actio Sacramento, blz. 41, noot 341 (Voeg toe: Plut., Agesil., 3; Procop., De Bell., VIII 10, 22). Voor noot 4171-4175, zie noot 3947, 3952, 3953, 4044.

⁴¹⁷² Zie noot 3701.

⁴¹⁷³ Keizer: Senec., Dial., VI 15, 3; Dio Cass., Hist. Rom., LIV 28, 3. Hogepriester: Senec., Dial., VI 15, 3; Dio Cass., Hist. Rom., LIV 28, 4. Zie noot 3701.

⁴¹⁷⁴ Plut., Sull., 35. Zie noot 3703.

⁴¹⁷⁵ Dio Cass., Hist. Rom., LV 8, 5. Vgl. Tacit., Ann., III 2. Zie noot 3523.

⁴¹⁷⁶ Fest., De Verb. Signif., sub voce Minuitur Populo Luctus, p. 144-145 (Lindsay).

⁴¹⁷⁷ Politiek, doodstraf: Sueton., Vit. Caes., IV 24, 2; zware straf: Herod., Hist., VI 58. Juridisch, infamie: Salv. Julian., Dig., III 2, 1; Paul., Sentent., I 21, 13; Ulpian., Dig., III 2, 11, 3-4.

⁴¹⁷⁸ Herod., Hist., VI 58.

⁴¹⁷⁹ De Geboorte van Horus, blz. 278, noot 2916-2927.

⁴¹⁸⁰ Plut., Numa, 12; Ovid., Fast., I 33-36, III 133-134; Salv. Julian., Dig., III 2, 1; Paul., Dig., III 2, 10, 1; Ulpian., Dig., III 2, 8, 2, 11, 1, 3.

⁴¹⁸¹ Papinian., Dig., III 2, 25.

de man onwaardig⁴¹⁸². Aan de vrouw was het toegestaan, te Rome binnen de ruim gestelde limiet van een jaar⁴¹⁸³. De Lyciërs verplichtten de rouwmisbaar bedrijvende man vrouwenklederen aan te trekken⁴¹⁸⁴. Men nam afstand van de primitieve, onbeschaafde maatschappij met haar veelal gruwelijke zeden⁴¹⁸⁵. Vrouwen zijn meer tot rouw geneigd dan mannen, zegt een antiek auteur, barbaren meer dan Grieken, laagstaanden meer dan hoogstaanden⁴¹⁸⁶. Als voorbeeld der hoogstaanden noemt hij de Celten en Galaten, aan dewelke hij een mannelijke geest toeschrijft. Hij stelt hen tegenover de Egyptenaren, Syriërs en Lydiërs, die eenzulke missen en in hun rouwbetoon geen maat weten te houden. Een ander signaleert de *detestabilia genera lugendi*⁴¹⁸⁷. Als correcte vorm van rouwbetoon wordt het naleven der voorgeschreven ceremoniën aanbevolen: het reciet der heilige geschriften⁴¹⁸⁸, het dodenoffer⁴¹⁸⁹, de rouwmaaltijd⁴¹⁹⁰, de dodenherdenking⁴¹⁹¹. Emotionele uitingen zijn de overledene onnut⁴¹⁹², zij schaden hem veeleer⁴¹⁹³. De wetgever of locale autoriteit vaardigde wetten of verordeningen uit tot beteugeling der excessen, als daar zijn: hetodeloos bloedvergieten, de verkwisting bij de aanleg van het graf en bij de bijzetting, het burengerucht bij de uitvaart⁴¹⁹⁴.

Bij de dood van de vijand des lands⁴¹⁹⁵ en van de terechtgestelde misdadiger⁴¹⁹⁶ werd geen rouw aangenomen.

⁴¹⁸² Grieken: Plut., Sol., 21. Romeinen: Senec., Epist., LXIII 13; Fragm. Vatic., 321. Anders de Thracische Geten: Jordan., De Orig. Actib. Get., 255.

⁴¹⁸³ Senec., Epist., LXIII 13. Zie noot 3459.

⁴¹⁸⁴ Plut., Consol. ad Apoll., 22; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 13.

⁴¹⁸⁵ Schol. in Hom., Il., XXIV 664: φιλοπενθές τὸ βάρβαρον. Schol. in idem, XXIV 720-721: δεινοπενθεῖς <οἱ> βάρβαροι.

⁴¹⁸⁶ Plut., Consol. ad Apoll., 22. Vgl. Idem, Pelop., 34.

⁴¹⁸⁷ Cicer., Tusc. Disp., III 62.

⁴¹⁸⁸ Perzen: zie noot 4048.

⁴¹⁸⁹ Indiërs: Jāgñavalkjasmṛti, III 11. Massiliërs: Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 7.

⁴¹⁹⁰ Locriërs: Aristot., fr. 611 (Rose; ad 60). Massiliërs: Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 7.

⁴¹⁹¹ Grieken: Stob. Eclog., IV 2, 24 (p. II 153, 8-11, Hense).

⁴¹⁹² Grieken: Lucian., De Luct., 19, vgl. 14. Romeinen: Cicer., Tusc. Disp., III 63, 64. Zie noot 3953.

⁴¹⁹³ Joden: zie noot 3593. Perzen, Indiërs: zie noot 4082-4084. Grieken: Stob. Eclog., IV 2, 24 (p. II 153, 8-11, Hense); Menandrus en Pseudo-Phocylides, zie noot 3593. Romeinen: Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 7.

⁴¹⁹⁴ Grieken, Athene: Solon, fr. 72, a-c (Ruschenbusch); Plato, Leg., 958c-960a; Demetrius van Phaleron, fr. 135 (Wehrli). Sparta, Lycurgus: Plut., Lycurg., 27. Delphi: Sokolowski, Lois Sacrées des Cités Grecques, blz. 152-157, no. 77c. Iulis: ibid., blz. 188-191, no. 97. Gambrium: Sokolowski, Lois Sacrées de l'Asie Mineure, blz. 46-48, no. 16. — Romeinen, Rome: Leg. XII Tab., X 1-11; Cicer., De Legib., II 22. Dezelfden, Sulla: Plut., Sull., 35. Burengerucht: zie noot 3695.

⁴¹⁹⁵ Liv., Ab Urb. Cond., I 26, 4; Nerat., Dig., III 2, 11, 3; Marcell., Dig., XI 7, 35. Zie noot 3927.

⁴¹⁹⁶ Keizer Tiberius: Sueton., Vit. Caes., III 61, 2; Dio Cass., Hist. Rom., LVIII 12,4, 16,6.